

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
Pinksteren 2008

Gemeenschap

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
12e jaargang nr. 3, Pinksteren 2008

Inhoud van dit nummer

Van de redactie 1
Pinksteren 1
Thema: Gemeenschap 2
Serie: Het bewogen begin 14
Geweldloosheid in India 19
Levensbericht 23
Kennismakingsinterview 24
Bestuur en instellingen 27
Berichten uit de gemeenten 29
Internationaal 30
Boeken 32
Aankondigingen 35
Gestorvenen 37

Redactie

Nelle Amons, Bastiaan Baan,
Jolanda van Dam,
Marianne de Nooij

Redactie-adres

In beweging, p/a mw. J. van Dam,
Putterweg 64 3851, GE Ermelo
tel. 0341-550606
e-mail: inbeweging@unica4.nl
Ook voor inlichtingen over abonnementen

Financiën en advertenties

Jos van Damme, tel. 0318-416079
e-mail: josvandamme@chello.nl

Druk

Drukkerij Modern, Bennekom

Kopijdata:

Michaëlnummer 10 juni 2008
Adventnummer 10 oktober 2008
Kopij graag aanleveren per e-mail
(inbeweging@unica4.nl).
De redactie behoudt zich het recht voor
ingezonden kopij in te korten of niet te
plaatsen.

'Avondmaal', Syrisch Evangeliarum, uit:
J. Jobé, Le Christ de tout le monde

De Christengemeenschap
in Nederland en België
Adressen (geen postadres)
en tijden van diensten

M=mensenwijdensdienst, K=Zondagsdienst voor de
kinderen, Info: gezien onregelmatigheid navraag nodig.

Alkmaar, Oude Kanaaldijk 9, 072-5613144, bgg
0229-242121, M zo 10, di 9, do 10, za 8 (info),
K zo 9 (info)
Amsterdam, A.J. Ernststraat 869, 020-6420769,
bgg 6628346, M zo 10, di 7, wo 9, do 9, za 9,
K zo 9.30 (info)
Antwerpen, H. Consciencelaan 107, Mortsel,
03-8305860, M zo 10, wo 7, do 10 (info), vr 9.30,
K zo 9.15 (info)
Arnhem, Brugstraat 5, 026-3708049,
bgg 06-20018689, M zo 10 (info), do 9.30 (info),
K zo 9.30 (info)
Den Haag, Groot Hertoginnelaan 2, 070-3634898
M zo 10.15, wo 10 (info), do 8 (info), vr 10.30
(info), K zo 9.30
Driebergen, Rijsenburgsestraat 2a, 0343-517469
M zo 10.30 (info), do 9.30 (info), K zo 10 (info)
Eindhoven, Dorpstr 122, Veldhoven, 040-2221009,
bgg 2451134, M zo 10.45 (info), wo 9.30, vr. 9.30
(info) K zo 10 (info)
Het Gooi, Veldweg 1, Bussum, 035-5417957,
bgg 6563160, M zo 10, do 10 (info), K zo 9.30
(info)
Groningen, Lauwersstraat 3, 0592-347059,
bgg 050-3096437, M zo 10.30 (info), do 10 (info),
K zo 10 (info)
Leeuwarden, Droevendal 9, 058-2151708,
bgg 2893558, M zo 10.15 (info), do 9.15 (info),
K zo 9.45 (info)
Leiden, Vestestraat 39-49, 071-5121459,
bgg 06-11302133, M zo 10.30 (info), za 10.30
(info), K zo 10 (info)
Meppel, Catharinastraat 44, 0522-259020,
bgg 050-3096437, M zo 10.15 (info), K zo 9.45
(info)
Middelburg, Lange Noordstr. 62, 0118-615459,
bgg 583352, M zo 10 (info) K zo 9.15 (info)
Rotterdam, Lumeystr. 33, 010-4662586, bgg 4862586
M zo 10.30, di 9.30, wo 9.30, vr 7.30, K zo 10
West-Brabant, Minckelersstraat 27, Breda,
076-5422983, bgg 5021945, M za 9.30 (info)
Zeist, van Tetslaan 4, 030-6913868, bgg 6921173
M zo 10.30, di 8, wo 9, vr 10 (info), za 9,
K zo 9.30
Zutphen, Badhuisweg 27, 0575-352403,
bgg 06-40717174, M zo 10.30 (info), do 9.15
(info), za 10 (info), K zo 10 (info)
Landelijk secretariaat: 070-3451506
Groot Hertoginnelaan 4
2517 EG Den Haag
E-mail: secretariaat@christengemeenschap.nl
Website: www.christengemeenschap.nl

Van de redactie

Gemeenschapsvorming is mensenwerk. Dit Pinksternummer van In beweging, met een themagedeelte over Gemeenschap, is dan ook een echt 'mensennummer' geworden. In een uitvoerig vraaggesprek vertelt voormalig lid van de Kring van Zeven Hans-Werner Schroeder over ontwikkelingen in de internationale Christengemeenschap, gevolgd door bijdragen over gemeenschapsvorming en over mondiaal bewustzijn. Tot dat laatste mag ook het artikel over de grote geweldloze mars in India gerekend worden: 25.000 armste der arme oerwoudebewoners trokken naar Delhi om aandacht te vragen voor hun problemen, die sterk samenhangen met de ongelijk over de aarde verdeelde welvaart; de Indiase geestelijke in de Christengemeenschap Anand Mandaiker was er met een groep Europese jongeren bij.

Voor de serie 'Het bewogen begin' schreef Marjolein te Pas een boeiende bijdrage over het leven van voormalig aartsbewindsdrager Rudolf Frieling die, zo groen als gras, op 21-jarige leeftijd als een van de stichters van de Christengemeenschap tot priester werd gewijd.

De gaande en de komende mens staan centraal in het levensbericht van de onlangs overleden Friedrich Ogilvie en het kennismakingsinterview met de vorig jaar gewijde geestelijke Marie-Hélène van Tol. En natuurlijk weer veel nieuws uit de gemeenten in binnen- en buitenland: allemaal mensenwerk!

Marianne de Nooij

Pinksteren

De drie grote christelijke hoogtijden van het jaar hebben elk hun voorbereidingsperiode. Kerstmis wordt door Advent, Pasen door de Lijdenstijd en Pinksteren door de Hemelvaartstijd voorbereid. De stemming van Advent is apocalyptisch, die van de Lijdenstijd schrijnend; in beide perioden wordt de mens vóór de komende feesttijd beproefd. Dat ook Pinksteren een voorafgaande beproevingsstijd zou hebben is niet zonder meer duidelijk. We kijken daarom naar de Oerhemelvaart om te zien hoe het bij de eerste christenen Pinksteren kon worden. Voordat Christus de leerlingen verliet op Hemelvaartsdag had hij hen voorspeld dat 'ieder op zichzelf teruggeworpen' zou worden (Joh. 16:32). Wat hield dit bijvoorbeeld in voor Petrus? Hij zal zich, in zijn terugblik op de tijd dat Christus nog wél aanwezig was, zijn eigen tekortkomingen bewust geworden zijn. Dat deed zeker veel pijn.

Om Petrus te begrijpen is het nodig de eigen ervaringen met pijn na te gaan. Wat bewerkt pijn als hij wordt doorgemaakt? Uit eigen herhaalde indrukken en bevestigd door anderen kan ik zeggen, dat doorgemaakte pijn de ziel schoon wast van de 'spinnenwebben' die er niet in thuishoren. Het is alsof de ramen van de zielenruimte zo gereinigd zijn, dat de 'zon' weer naar binnen schijnt en alles in een nieuw waarheidslicht plaatst. Maakte ook Petrus dit door en kon daarom juist hij de openbare redevoering houden die geestelijke helderheid bracht in de zielen van de mensen (Hand. 2)? Brengt Hemelvaart de pijn om alles wat in ons nog niet hemel gestegen is en brengt dat Pinksteren naderbij?

Sieghart Knijpenga

Het woord 'gemeenschap' maakt deel uit van onze naam: De Christengemeenschap - beweging tot religieuze vernieuwing. Het is een echt Pinksterwoord. Hans-Werner Schroeder vertelt in een vraaggesprek met Bastiaan Baan over ontwikkelingen in de Christengemeenschap wereldwijd. Bastiaan Baan schreef een artikel over gemeenschapsvorming en Maarten de Gans sluit het themagedeelte af met een bijdrage over mondiaal bewustzijn.

De Christengemeenschap – Waar staan wij?

Hans-Werner Schroeder (geestelijke met emeritaat, auteur van vele boeken, voorheen lid van de Kring van Zeven en van de van de seminarieleiding te Stuttgart) in gesprek met Bastiaan Baan

B. Baan: Herr Schroeder, u bent deze week op bezoek in Nederland om voordrachten te houden over het wezenlijke van de sacramenten. Kunt u aangeven waar wij ons bevinden in de ontwikkeling van de Christengemeenschap? De pionierstijd ligt achter ons. Waar staan wij nu, tussen het verleden en de toekomst in?

H-W. Schroeder: In het begin van de Christengemeenschap hadden de priesters denk ik de indruk dat zij in korte tijd de wereld zouden veroveren, vooral waar het de cultus betrof. Maar toen werd al gauw duidelijk, dat dit niet het geval was. Er ontstonden toen ook al snel problemen, vooral met de protestantse en katholieke kerken in Duitsland.

Ook waren er allerlei moeilijkheden in de relaties tussen mensen en de uitbreiding was niet zo sterk als men gehoopt had. Toen kwam die vreselijke breuk door het nationaal-socialisme. De invloed van deze machtsvername was veel intensiever en omvattender dan men had gedacht. Het leidde ertoe, dat de Christengemeenschap in 1941 in Duitsland verboden werd en pas vier jaar later weer verder ging.

Aan de ene kant heeft de oorlog en de verschrikkelijke ontberingen die de mensen hebben geleden bewerkstelligd, dat er een

groot verlangen naar geestelijke inhouden, naar geestelijke kracht in de mensen ontstond. Daardoor vertoonden de gemeenten, in ieder geval in Duitsland, een sterke groei vlak na de oorlog. Maar dat hield op vanaf het moment dat het zogenoemde 'Wirtschaftswunder' inzette en de mensen weer genoeg te eten hadden. Later was er in de zeventiger jaren nog een zekere uitbreiding waar te nemen, maar daarna zijn de

gemeenten slechts langzaam gegroeid. In die fase zitten wij nu nog.

'Wachtstand'

B. Baan: Hoe kwam die uitbreiding in de zeventiger jaren tot stand?

H-W. Schroeder: Dat is eigenlijk een raadsel. Op het seminarie in Stuttgart zagen we het fenomeen, dat we tot dan toe ongeveer twintig tot dertig studenten hadden. Ineens werden dat er veertig tot tachtig. Wij moesten het seminarie daarom ook groter bouwen. Wat dat eigenlijk geweest is, dat is mij tot op heden niet helemaal duidelijk. In ieder geval was er een periode van grote vraag, ook in de gemeenten en daardoor heeft de Christengemeenschap zich kunnen uitbreiden naar Noord- en Zuid-Amerika, naar Zuid-Afrika. Later ook nog naar Australië, Nieuw-Zeeland en Japan. Momenteel is het zo, dat we juist in Oost Europa, dus in Georgië en in Rusland, in de Oekraïne, in Roemenië en Hongarije een aanzet hebben tot uitbreiding. Dus daar gaat het verder. Maar in het algemeen kunnen we niet zeggen, dat we hard groeien. Het is een langzaam groeien en ik heb de indruk dat de culminatie bij de eeuwwisseling, waarover Rudolf Steiner gesproken had, ook in het antroposofische werk niet heeft plaatsgevonden, in ieder geval niet zoals hij dat voor zich zag. Ik breng dat in verband met de breuk die het nationaal-socialisme veroorzaakt heeft en denk dat diegenen, die toen naar voren hadden moeten komen als nieuwe generatie om de zaak verder te brengen, dat die wachten. Wij verkeren zo te zeggen – dat is mijn beeld van de gezamenlijke situatie – in een soort 'wachtstand', waarbij we ervoor moeten zorgen dat de impuls op de aarde verdergaat, totdat het tijdstip aanbreekt waarop de nieuwe golf van uitbreiding opkomt, bewerkt door diegenen die dan vanuit de geestelijke wereld op aarde zullen komen. Dat is mijn beeld van de huidige situatie.

B. Baan: Om bij dat beeld van de 'wachtstand' te blijven: je kunt op zeer verschillen-

de manieren 'wachten'. Je kunt gewoon blijven zitten en wachten tot er iets gebeurt. Je kunt ook proberen iets in gang te brengen.

H-W. Schroeder: Natuurlijk wordt hier geen passief wachten bedoeld. We moeten immers doen wat we kunnen. Maar we moeten niet verbaasd zijn als we niet de weerklink vinden, waarop wij zouden moeten hopen in de toekomst. Je moet datgene doen waartoe je in staat bent, maar je moet niet teleurgesteld zijn als dat niet tot grote mogelijkheden leidt. Als we alleen maar wachten en niets doen, dan zal er in de toekomst ook niets gebeuren. Dus we moeten alles doen wat mogelijk is. En dat doen we door intensief verder te werken, ook in de gemeenten en ons er niet aan storen dat ons werk niet meteen zo'n geweldige weerklink heeft.

B. Baan: Destijds was ik zeer onder de indruk van de woorden die dr. Benesch zo nu en dan uitsprak, gericht tot de gehele gemeenschap van priesters: "Wij weten helemaal niet hoe sterk wij zijn". Wat zou hij daarmee bedoeld kunnen hebben?

H-W. Schroeder: Hij bedoelde denk ik, dat je er geen moment aan moet twifelen, dat de Christengemeenschap van betekenis is voor de wereld. Ik heb dat ook van hem gehoord, vooral in zijn laatste levensjaren. Ik heb het altijd zo uitgelegd, dat het celebreren van de mensenwijdingsdienst een buitengewone kracht heeft en dat het de taak van de priesters is, om daarin te geloven met al hun hartenkrachten. Want uiterlijk is het misschien niet zo gemakkelijk waar te nemen, maar de innerlijke werking, de geestelijke werking van het celebreren is buitengewoon groot en is niet beperkt tot die paar mensen, die hier of daar deelnemen aan de dienst. De werking ervan gaat daar ver bovenuit. En daarop wilde dr. Benesch wijzen, denk ik. Als je dat bedenkt, dan hebben wij geen enkel argument om ongeduldig te worden, op wat voor manier dan ook, of om problemen te zien. We moeten, juist met het oog op het feit dat we dagelijks kunnen celebreren, de

innerlijke kracht proberen te voelen die daarmee verbonden is en zorgen, dat ook in de gemeenten een vertrouwen groeit als een kracht van de hoop.

B. Baan: Zijn er behalve hoop, of geloof dat het zo is, ook ervaringen dat het is zoals u beschrijft, namelijk dat deze kracht zeer veel verder reikt dan die kleine zichtbare gemeente?

H-W. Schroeder: Ik denk dat je het kunt aflezen uit het feit dat er overal in de wereld ook positieve dingen gebeuren, waarvan men vaak de indruk heeft dat het een soort weerspiegeling is van wat wij in kleine kring en in kleine menselijke gemeenschappen doen. Het komt op een andere manier bij andere mensen aan, als kracht, als impuls, als inspiratie. Bijvoorbeeld in de hele ecologische beweging, die op vele plaatsen in de wereld leeft, of in het soort medemenselijkheid dat ook in vele mensen aanwezig is. Daarbij mag je je voorstellen, dat er van de mensenwijdingsdienst geestelijke krachten uitstralen.

Samen werken

B. Baan: Als we kijken naar de ontwikkeling van de Christengemeenschap, zien we vaak niet – dat kun je bij jezelf ook dikwijls waarnemen – waar een zwakte ligt op het sociale gebied, in de omgang met collega's, in de omgang met de gemeente, waardoor de Christengemeenschap zich niet zo sterk kan ontwikkelen als mogelijk zou zijn. Waar liggen deze onvolkomenheden en hoe zouden we ons daartegen kunnen behoeden?

H-W. Schroeder: Aan de ene kant moet je zeggen: het celebreren van de altaardienst is van een geweldige kracht, waarvan wij helemaal niet kunnen vermoeden hoe veelomvattend en werkzaam deze is. Aan de andere kant moeten we zeggen: bij het begin van het nieuwe millennium hadden we met de Christengemeenschap veel verder moeten zijn, in velerlei opzicht: met betrekking tot het sociale, maar ook in de ontwikkeling van eigen geestelijke vaardig-

heden en waarnemingsvermogen en ook met betrekking tot veel wat met de verkon-diging samenhangt. En dan moet ik denken aan wat Rudolf Steiner oorspronkelijk bedoeld heeft in de herfst van 1924, toen hij voor de laatste keer met de priesters samen was. Toen heeft hij gezegd: "Wij moeten vanaf nu tweemaal in het jaar samenkomen". Toen had hij nog allerlei plannen voor de verdere ontwikkeling van de Christengemeenschap en ook voor de antroposofische beweging. Hij wilde die ontwikkeling zelf intensief begeleiden en daardoor verder leiden. En toen stierf hij. Het is er niet meer van gekomen.

B. Baan: Heeft hij op een of andere manier aangeduid in welke richting deze begeleiding zou gaan?

H-W. Schroeder: Nee, hij heeft alleen gezegd: "Wij moeten tweemaal jaarlijks vergaderen". Je kunt aflezen uit wat hij tot dan toe de Christengemeenschap had toevertrouwd, dat er waarschijnlijk nog zeer veel gekomen zou zijn voor de verdere ontwikkeling. Bijvoorbeeld de vraag hoe de priestergemeenschap zich moet organiseren. Dat is in het begin door hem aangegeven, maar op geen enkele manier uitgewerkt. Dus dat werd de opgave van de priesterschap zelf om dat verder te ontwikkelen en dat heeft natuurlijk veel discussies en vragen opgeroepen, die dan weer door de priesters zelf verwerkt moesten worden. Maar ik geloof dat hij voor de verdere geestelijke ontwikkeling, dus de geestelijke krachten die de individuele priester in gang moet zetten voor de meditatie en het brevier, dat hij daar veel had kunnen doen door persoonlijke raadgeving aan de individuele geestelijke. Dat is allemaal niet gebeurd. Je kunt zeggen: dat is vreselijk tragisch. Aan de andere kant is de situatie ontstaan dat de priesters zelf, zonder directe hulp van de ingewijde, hun krachten in beweging hebben gezet. Dat is ook wat waard; dat er dus niet iemand was die zeggen kon: zo moeten jullie het doen,

maar dat in de menselijke gemeenschap zelf de krachten zijn ontstaan om de zaak verder te brengen. Over het algemeen kun je echter zeggen: we zijn niet ver genoeg gekomen. Tegenover de opgaven van deze tijd lopen we steeds weer het gevaar dat te sterk in ons levensgevoel op te nemen. Dat moeten we dus niet doen. Daar staat dat woord van Friedrich Benesch tegenover: over de sterkte van de beweging. Daar moeten we ons aan houden.

B. Baan: Ik heb de indruk, dat de zwakte samenhangt met onvoldoende samenwerking, zowel in de priestergemeenschap hier en daar, als ook bij leden en gemeenten die met elkaar te maken hebben. Hoe kun je deze samenwerking intensiveren?

H-W. Schroeder: Het is nu eenmaal zo, dat de individuele geestelijke die werkzaam is in een gemeente buitengewoon sterk wordt uitgedaagd waar het zijn eigen krachten betreft. Hij is niet alleen bij het celebreren, maar vooral in dat wat hij in de gemeente doet aan verkondiging, aan impulserende krachten zeer sterk aangewezen op zijn individuele vaardigheden en daardoor ontstaat een sterke toename van persoonlijkheidskrachten. En als dan een tweede, een derde of vierde geestelijke ter plaatse is en zij moeten samenwerken, dan kan door een toename van die ego-krachten eventueel ook sterke wrijving ontstaan. Dat is menselijk. Die toename van de individuele persoonlijkheid leidt er allereerst toe, dat men dat wat de ander doet niet zo kan waarderen. Maar dat is wel noodzakelijk. Wij hebben de absolute en eerlijke erkenning van de ene mens in zijn werk nodig ten opzichte van de ander, die ook op dezelfde plaats werkt, alleen op zijn eigen wijze. En juist deze krachten van innerlijke erkenning moeten sterker ontwikkeld worden. Ook dat men beseft, dat men nu eenmaal niet toevallig samenwerkt. Dat zou een thema kunnen zijn voor het samenwerken van gemeentelieden, die in kleine groepen, in commissies

moeten samenwerken: dat men zich bewust is dat men niet toevallig samen is, maar dat er een gemeenschappelijk lot achter ligt. Misschien zelfs een lot, dat men reeds voor de geboorte heeft herkend, waar men voor het 'af dalen' gezegd heeft: ik wil met die en die samenwerken, ook als het moeilijk is. Zulke stemmingen en zulke denkbeelden, dat je niet toevallig samenwerkt, maar dat er een groter, gemeenschappelijk lot op de achtergrond staat, dat kan een hulp zijn om over veel heen te stappen, wat anders voor grote problemen zou zorgen.

B. Baan: Vaak zie je ook, dat er een samenhang ontstaat, als er gezamenlijke moeilijkheden van buitenaf komen. U hebt het voorbeeld van de wereldoorlog genoemd.

H-W. Schroeder: Ja, het was interessant om veelvuldig te horen dat men elkaar, zoals bij het verbod in 1941, plotseling in de gevangenis weer ontmoette en dan in een cel samen was en dan van harte blij was daar iemand te zien die je kende, ook al kon je deze mens gewoonlijk niet zo goed verdragen. Maar voor dat moment was het een positieve ervaring: er is hier een vriend. Dat was een interessante belevenis.

Andere bewegingen

B. Baan: Nog iets met betrekking tot samenwerking: hoe heeft de samenwerking met de Antroposofische Vereniging zich ontwikkeld?

H-W. Schroeder: Dat is denk ik ook een vraag van wederzijdse erkenning, dus dat wij ons ook met de antroposofische vrienden steeds meer aaneensluiten in het bewustzijn dat we bij elkaar horen. Dat we een gemeenschappelijk, voorgeboortelijk lot hebben. Rudolf Steiner heeft erover gesproken, dat er bepaalde gebeurtenissen in de geestelijke wereld plaatsvonden in samenhang met de werkzaamheid van Michaël, in de 18^e en 19^e eeuw. Gebeurtenissen waaraan vele mensenzielen hebben deelgenomen, die elkaar dan later weer troffen in het antroposofische werk. Dan moet je je voor-

stellen, dat de priesters en zeker ook vele gemeenteleden daartoe behoord hebben. Ze hebben dan niet zozeer een antroposofische instelling helpen oprichten, maar wel meegeholpen in het werk van de Christengemeenschap. Zij hebben behoord tot die voorgeboortelijke groep die met de aartsengel Michaël te maken had en dat zou zich op aarde kunnen spiegelen, doordat men elkaar erkent. En dat is nu tot onze grote vreugde de laatste twee, drie decennia gegroeid. In vroeger tijd waren er grote spanningen. Dan werd de Christengemeenschap niet zo graag gezien in samenhang met de antroposofische beweging. Of het gebeurde, dat er in de Christengemeenschap niet zo positief gekeken werd naar het antroposofische werk. In de laatste dertig jaar is er echter een intensieve samenwerking gegroeid tussen de leiding van de Christengemeenschap (de Kring van Zeven) en het bestuur (de Vorstand) van de Antroposofische Vereniging in Dornach.

Ik heb zelf nog meegemaakt hoe we daarmee begonnen zijn. Toen was Schmidt-Brabant nog voorzitter. Dit jaarlijkse treffen dat wij indertijd hebben ingesteld, heeft zich op een zeer gunstige manier verder ontwikkeld en heeft tot een zeer vriendschappelijk en als intensief ervaren gemeenschapsgevoel geleid. We hebben indertijd, toen wij een internationale synode hadden in Dornach, een podiumdiscussie met de Vorstand georganiseerd, dus enkele geestelijken met het bestuur van de Antroposofische Vereniging voor het front van de verzamelde priestersynode. Bij die gelegenheid werd de heer Schmidt-Brabant gevraagd: de Christengemeenschap voelt zich sterk gestimuleerd en aangespoord als er in dezelfde stad ook een afdeling is van de Antroposofische Vereniging. Kan men van het antroposofische werk zeggen, dat men zich aangespoord en gestimuleerd voelt als er mischien in dezelfde stad ook een gemeente van de Christengemeenschap is? Toen heeft hij deze vraag met vreugde bevestigend beant-

woord. Dat was een mooi moment. Al het andere kan en zal zich daaruit ontwikkelen.

B. Baan: Hiervoor sprak u over andere bewegingen die op de een of andere manier in dezelfde richting werken als de Christengemeenschap. Ziet u mogelijkheden voor samenwerking?

H-W. Schroeder: De samenwerking met groeperingen binnen de antroposofische beweging is op diverse plaatsen zeer intensief. In enkele steden zijn bijvoorbeeld groepen waar artsen en priesters samenwerken. Dat is het zogenoemde pastoraal-medische werk waar samengewerkt wordt met leraren, kunstenaars en euritmisten. Daarnaast zijn er in verschillende steden contacten met kerkgenootschappen, waar uitwisseling plaatsvindt. Dan zijn er in Duitsland sinds kort de gemeenschappelijke gebeden voor de vrede waar, meestal uitgaande van de Evangelische Kirche, de impuls leeft om eenmaal per week of eenmaal per maand iets te doen voor de vrede in de wereld. Op veel plaatsen is de Christengemeenschap daarbij betrokken. Daar ligt een concrete mogelijkheid om samen te werken.

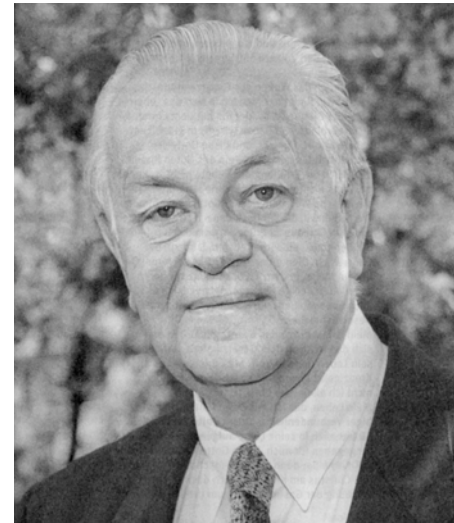
Priesterkerk – ledenkerk

B. Baan: Kunt u iets zeggen over het thema priesterkerk of ledenkerk? Dat wordt meestal uit elkaar gehouden alsof het om het ene of het andere gaat. Wat zijn onze opgaven?

H-W. Schroeder: Dat was inderdaad een sterke impuls, die van de vorige aartsbewindsdrager Taco Bay is uitgegaan. De woorden 'priesterkerk en ledenkerk' gebruikte hij veel. De Christengemeenschap is nu eenmaal zo begonnen dat de geestelijken alles deed, vooral daar waar maar weinig gemeenteleden waren. Dat is veranderd na verloop van tijd. Na de Tweede Wereldoorlog werden de eerste pogingen gedaan om mensen uit het bedrijfsleven, die lid van de Christengemeenschap waren, aan te trekken om bovenregionale initiatieven te ontwikkelen. Ik heb meegemaakt hoe moei-

lijk dat was, omdat er steeds dat gevoel was: er wordt de priester iets afgenomen. Dat heeft zich in de laatste decennia zeer positief verder ontwikkeld en het was meen ik juist Maarten Udo de Haes, toen bewindsdrager in Nederland en lid van de Kring van Zeven, die daarin bepaalde gezichtspunten ontwikkeld heeft.

Enerzijds is het terecht, dat de geestelijke van de gemeente degene is, die wordt beschouwd als deskundige voor bepaalde vragen, bijvoorbeeld voor alles wat met de cultus samenhangt. Daar moet hij degene zijn die de richting kan aangeven. Anderzijds komen daar mensen uit de gemeente bij die als vaklui niet alleen meepraten, maar in de praktijk ook kunnen meebeslissen, hoe er in die gemeente moet worden gehandeld. Waar het financiële vragen betreft, bouwvragen en vele andere zaken die in een gemeente aan de orde komen, hoeft de priester tegenwoordig niet meer degene te zijn die de doorslag geeft. Ik herinner me een model, dat ik in Zuid-Afrika heb gezien, waar de geestelijke aan mensen de deskundigheid toevertrouwt om zelfstandig en vrij te werken en te beslissen, zonder dat de priester voortdurend zijn invloed laat gelden.

B. Baan: Op welke gebieden dan?

H-W. Schroeder: Op gebieden die niet direct met de cultus samenhangen. In de toekomst zou dat waarschijnlijk zelfs tot op bepaalde hoogte de verzorging van de gemeente kunnen zijn, ook op het gebied van de zielszorg en de verkondiging. Zodat mensen die iets te zeggen hebben, samen met de geestelijke van de gemeente verantwoordelijk zijn.

B. Baan: Dan krijgen zij een soort mandaat?

H-W. Schroeder: Een mandaat dat zij een tijdlang vrij en zelfstandig kunnen uitoefenen.

Hersenonderzoek en godswaan

B. Baan: Tenslotte: kunt u iets vertellen over uw eigen initiatieven? Welke vragen houden u nu bezig?

H-W. Schroeder: Dat wat ik nu in de voordrachten in Holland probeer uiteen te zetten, dat heeft mij de laatste tijd zeer beziggehouden, namelijk de vraag hoe je het beleven van de mensenwijdingsdienst kunt verdiepen. Het is natuurlijk geweldig te ervaren, dat er in alle gemeenten mensen zijn die heel regelmatig deelnemen aan de mensenwijdingsdienst en met grote trouw en intensiteit het gebeuren aan het altaar meedragen. Ik heb echter de indruk dat dit meedoen, meebeleven, meedragen nog verder geïntensiveerd zou kunnen worden. En dat heb ik in de laatste twee jaar geprobeerd te beschrijven. Ik voel het nu als een nieuwe opgave om iets te schrijven over de epistels in het jaarverloop. Daar ben ik nu gericht mee bezig. Het kan zijn dat daaruit een nieuw boek ontstaat.

Maar daarnaast is er iets anders voor mij belangrijk geworden in de laatste anderhalf, twee jaar. Bijna iedere week verschijnt er wel ergens een artikel – in kranten of tijdschriften – over het nieuwste hersenonderzoek. Deze artikelen gaan bijna allemaal in dezelfde richting, namelijk dat door het hersenonderzoek bewezen is, dat de hersenen een zelfstandig apparaat vormen dat de mens volledig bestuurt. Vanuit dit soort onderzoek

wordt gezegd: er bestaat helemaal geen vrijheid, de mens wordt bepaald door zijn hersenactiviteit, door neuronen die in zijn hersenen de boel in beweging brengen. Er is helemaal niet zoiets als een individualiteit daarachter. Ik meen dat we een houvast hebben, een mogelijkheid om hier tegenin te gaan en dat we ook in onze gemeenten aan dit probleem zouden moeten werken. Dat zou mijns inziens in de volgende twee, drie jaar een thema moeten zijn in de gemeenten. Wat zijn de menselijke hersenen, welke activiteiten zijn daarmee verbonden, wat zegt het nieuwste hersenonderzoek en wat zegt men vanuit geestelijk en religieus standpunt op deze vragen?

B. Baan: Zou dat niet allereerst een vraag zijn voor artsen en specialisten?

H-W. Schroeder: Ja, maar het gaat iedere mens aan. Wanneer ik mij bijvoorbeeld moet voorstellen: ik ben een religieus mens vanwege het feit dat ik religieuze neuronen heb in mijn hersenen. Dat gaat iedereen aan. Natuurlijk is het een vraag op een specialistisch vakgebied, maar er is toch een groot verschil of ik tegen mezelf zeg: ik ga vandaag naar de mensenwijdingsdienst omdat ik dat wil, of dat ik zeg: ik ga vandaag naar de mensenwijdingsdienst, omdat er in mijn hersenen neuronen zijn die dat willen. Daarover moeten wij spreken, natuurlijk met de hulp van eventueel ook antroposofische vakmensen die ons kunnen bijstaan. Zo hadden we kortgeleden in Stuttgart een conferentie met een hoogle- raar, die specialist is op dit gebied, een hersenonderzoeker uit Göttingen en die heeft toen gezegd: "Kijk, wij hebben de hypothese van een 'Ik' niet nodig. We kunnen alles wat er in de mens gebeurt afleiden uit de hersenstructuren. Er is geen identiteit, er is helemaal geen 'Ik'." Toen trad dr. Kranich naar voren, een belangrijk natuuronderzoeker, goetheanist, vrije schoolleraar en hij zei: "Wanneer ik ga zitten om te mediteren, dan ben ik mij er volledig van bewust, dat het

niet mijn hersenen zijn die mediteren. Dat moet ik echt zelf doen, mijn hersenen doen dat niet vanzelf. Ik ben mij er dan heel helder van bewust, dat er een activiteit uitgaat van mijn 'Ik' en nergens anders vandaan." Dat was een interessant moment. Ik denk dat er genoeg aanknopingspunten zijn om die zaak ook nog heel anders op te vatten. Het nieuwe boek van Pim van Lommel gaat ook in die richting.

B. Baan: Maar ook daar gaat het op dezelfde manier. Zodra dit initiatief genomen wordt door een cardioloog die heel goed weet waar hij over spreekt en schrijft, staan direct de neurologen op en zeggen: "Nee, er is helemaal geen activiteit die plaatsvindt buiten de hersenen om, als er een bijna-dood-ervaring optreedt." Een van deze neurologen zei: "Natuurlijk heeft Pim van Lommel gelijk als hij zegt: er is geen hersenactiviteit op de plaats waar men niets kan registreren. Maar er is activiteit op andere plaatsen in de hersenen als er een deel uitvalt en wij zullen die delen op den duur vinden."

H-W. Schroeder: Eens zal blijken wie de beste argumenten heeft. Natuurlijk moet je bekijken hoe de argumenten in elkaar passen en of het steekhoudend is wat de een of de ander zegt. Maar mij leek er in de uiteenzettingen van Van Lommel toch iets te zijn wat geschikt is om de naïeve opvatting, dat geestelijke activiteit uitsluitend van de hersenen uitgaat, te weerleggen. Hij zegt namelijk dat geestelijke activiteit in de hersenen gespiegeld wordt en dat is nu net een uitspraak die samenhangt met de antroposofie. De hersenen maken wel deel uit van de geestelijke werkzaamheid van de mens, maar alleen als spiegelorgaan. Dus niet als een apparaat dat de geestelijke activiteit oproept, maar dat deze spiegelt. En dat zal waarschijnlijk, denk ik dan, als men verder gaat met het onderzoek, het uiteindelijke resultaat van het onderzoek zijn, ook in de natuurwetenschap. Dat houdt me bezig en

ik geloof, dat we met dit thema moeten doorgaan. En dan boeit mij de laatste tijd het boek van Richard Dawkins, een Engelse hoogleraar, een evolutiebioloog die over 'godswaan' spreekt. Hij haalt in zijn boek een citaat aan, waarmee hij openlijk instemt: als een mens waanvoorstellingen heeft, noemt men dat schizofrenie, als groepen van mensen waanvoorstellingen hebben, dan noemt men dat religie. Op die manier wordt het religieuze leven opzijgeschoven in de hoek van de waanvoorstellingen, de hallucinatie, de inbeelding, de illusie. Dat moet ook onze aandacht hebben, denk ik. Ik hoop, dat er tijdens de grote internationale conferentie die wij willen organiseren in 2010 in Dortmund, ook zulke thema's aan de orde zullen komen in de werkgroepen.

Mensenlot

B. Baan: In de Nederlandse kranten staan veel bijdragen over religie en vormen van religie. Dat heeft soms tot gevolg dat het polariserend werkt. Hier en daar ontstaat de opvatting: eigenlijk is iedere soort van religie een polarisatie, want iedere vorm van religie verzet zich tegen een andere vorm. Wanneer de religies verdwenen zouden zijn, dan is er ook geen polarisatie meer.

H-W. Schroeder: Die laatste conclusie is natuurlijk verschrikkelijk naïef, want polarisatie heeft met de mens te maken, niet met religie. De mensen die de religie aanhangen polariseren, niet de religie zelf. Vele religies dragen de polarisatie in zich, het christendom op zichzelf echter niet. Wij zijn denk ik in de Christengemeenschap ook wel in een bijzondere positie, omdat wij de andere confessies over het algemeen erkennen. Wij zeggen niet: de katholieke kerk of de protestantse kerk is slecht of is van de duivel of betekent niets. Maar wij zeggen: de mensen die daartoe behoren en die dat werkelijk serieus nemen, die moeten dat rustig doen. Wij gaan de weg die wij voor ons zien. Wij weten dat die van betekenis is, maar daarom ontzeggen wij niet andere religies hun

betekenis en hun missie voor het lot van de mensheid.

B. Baan: Dus ook daar is het toverwoord: erkenning?

H-W. Schroeder: De erkenning van het lot. Het lot brengt een mens in de religieuze vorm die bij deze mens past en die hem verder kan brengen. Als de mens de weg gaat die het lot hem wijst, dan zal hij verder komen, misschien zelfs een andere religie vinden. Maar zelfs de wereldbeschouwelijke groeperingen waarbij men grote vraagtekens moet zetten, kunnen het menselijke lot verder brengen. Je hoeft helemaal geen negatieve gevoelens te hebben als iemand een andere wereldbeschouwing of religie aanhangt, onder de voorwaarde dat hij op de weg die hij gaat zich daar werkelijk innerlijk mee verbindt. Dan is het goed.

B. Baan: En geldt dat ook voor de meest radicale groeperingen, die aanspraak maken op de absolute waarheid?

H-W. Schroeder: Dat is natuurlijk het moeilijkste, maar je moet beseffen dat een mensenleven niet eindigt met de dood. Hoe ziet het er voor een mens, die geleefd heeft in een radicale islamitische groepering, uit na de dood? En het gaat nog verder: je zou je kunnen voorstellen dat zo iemand met grote verbijstering beleven moet in wat voor eenzijdigheid hij geleefd heeft. Daaruit kunnen voor een volgend leven impulsen ontstaan voor een positieve inbreng op aarde, opdat zulke extreme situaties niet meer optreden. Het heeft geen enkele zin om zulke mensen te overtuigen, of om ertegen te zijn. Je hebt echter een innerlijk perspectief nodig om je voor te stellen wat uit zo'n lotssituatie kan ontstaan in de toekomst. In de praktijk van het heden is het natuurlijk een groot probleem.

B. Baan: Dus het ziet er naar uit, dat u in goede hoop vertrouwt op de toekomst.

H-W. Schroeder: Ja, natuurlijk. Absoluut.

Eenheid in verscheidenheid – Verscheidenheid in eenheid

door Bastiaan Baan (geestelijke gemeente Zeist)

Gemeenschap in de zin van de bovenstaande titel, is pas mogelijk vanaf Pinksteren, het geboorteuur van de nieuwe gemeenschap. Het eerste Pinksterfeest, zoals het beschreven wordt in de Handelingen der apostelen, is een momentane verwerkelijking van wat eens in de toekomst dagelijkse werkelijkheid kan en moet worden. Een priestercollega in Duitsland drukte dat toekomstbeeld eens uit met de woorden: 'Pfingsten geschieht – und dann sieht es sich wieder in die Zukunft zurück...' Pinksteren voltrekt zich – en daarna trekt het zich weer terug in de toekomst. Kortom, dit nog maar nauwelijks begrepen feest is grotendeels toekomstmuziek.

Oer-atoom

Zelfs in het oorspronkelijke Pinksterfeest duurt de toestand van eenheid in verscheidenheid maar kort. Nog maar net heeft elk van de apostelen, boven zichzelf uitgetild, zijn eigen unieke bijdrage aan de gemeenschap gegeven, of deze gemeenschap valt uiteen. Petrus en Johannes worden gevangen gezet, de christenen worden vervolgd en gezeseld – en van eendracht is niets meer te merken. Integendeel: wanneer je de wegen van de gemeenschapsvorming door de Handelingen heen volgt, herken je, dat overal verdeeldheid (Grieks *schisma*) ontstaat. 'Onder de bevolking van de stad ont-

'Bijeenkomst', Han Mes (1994). Uit: Han Mes – over werk en ontwikkeling

stond verdeeldheid: een deel hield het met de joden, een ander deel met de apostelen.' (Hand. 14). Maar ook in de apostelkring zelf ontstaan tegenstellingen, die tot scheiding leiden: terwijl Petrus en Barnabas geen gemeenschappelijk maal met de 'heidenen' willen houden, volgen Paulus en Silas eigen wegen. 'En er ontstond verbittering tussen hen, zodat zij uit elkaar gingen.' (Hand.15). Het toekomstbeeld van eenheid in verscheidenheid maakt al snel plaats voor het beeld van versplintering, van eenzaamheid in verdeeldheid.

In dit stadium bevinden we ons nog steeds. Pinksteren ligt ver achter ons, Philadelphia (de toekomstige cultuur van de broederliefde) ligt voor ons. In deze toestand, waarin ieder op zichzelf is teruggeworpen, kan echter de kiem van een nieuwe gemeenschapsvorm ontstaan: de individuele vrijheid – ook wel eens 'het sociale oer-atoom' genoemd. Een kiem is per definitie onooglijk klein. Daarom is het niet gemakkelijk om, temidden van talloze dwaalwegen in gemeenschapsvorming, de vormen te herkennen die iets voor de toekomst beloven: vormen waarin gemeenschappelijkheid en vrijheid beide tot hun recht komen.

Overall, waar een betrekkelijke waarheid wordt verabsoluteerd en ten koste van andere opvattingen gaat, is de vrijheid in het geding. In het steekspel van de vrije meningsuiting zien we tegenwoordig maar al te vaak, dat een standpunt wordt gepresenteerd als de ultieme waarheid die elke andere benadering uitsluit. Wie zo polariseert, bewerkstelligt het tegendeel van gemeenschap en van vrijheid. Dat is het destructieve principe, dat door Heinrich Heine eens gekscherend vertolkt werd met de woorden: 'Und willst du nicht mein Bruder sein, so schlag ich dir den Schädel ein ...!'

Stad van licht

Voor het bevatten van de waarheid is er meer dan één standpunt nodig. Vanouds wist men, dat de waarheid vanuit twaalf

verschillende blikrichtingen kan worden herkend; elk van de twaalf bevat een deel van de waarheid. Dat is bijvoorbeeld de reden dat Jezus Christus twaalf discipelen (ieder met een heel eigen standpunt) om zich heen verzamelt. In elk van de twaalf moet gaandeweg de noodzakelijke zelfkennis ontstaan: ik kan slechts een deel van de werkelijkheid van Hem, die in ons midden staat, bevatten. Christus zelf erkent diegene als Zijn broeder, die de andere mensen als zijn broeders erkent. De waarheid ligt ook hier 'in het midden'. Dit principe geldt meer dan ooit voor onze tijd. In een totaal verdeelde wereld is het dringend nodig om de andersdenkende in zijn waarde te laten, om hem als een broeder te erkennen. Ik betrap mijzelf en anderen, die de vrijheid hoog in het vaandel hebben, er wel eens op, dat we een 'ja-maar-vrijheid' hanteren. Hoe vaak gaan we bij de beoordeling van de andere mensen en gemeenschappen niet uit van ongeschreven normen en voorstellingen, in plaats van de ander werkelijk vrij te laten! We denken dat we de andersdenkende vrij laten... maar we verwachten wel, dat hij of zij zich aan bepaalde vormen, normen en waarden houdt. Zelfs al zouden we dat willen: in onze complexe wereld, waar groepen met totaal verschillende patronen van normen en waarden naast elkaar moeten leven, is dat niet mogelijk. Wanneer je met dit gegeven realistisch omgaat, laat je de andersdenkende 'in zijn waarde'.

Vaak lijkt het erop, alsof het ideaal van een wereld, waarin mensen elkaar in hun waarde laten en eenheid in verscheidenheid verwerkelijkt wordt, onbereikbaar ver weg ligt. Nog vaker krijg je de indruk, dat mensen moedeloos worden, omdat ze de indruk hebben dat alle pogingen tevergeefs zijn, omdat ze beperkt blijven tot onooglijk kleine gemeenschappen! Wanneer zelfs in zulke gemeenschappen antisociale neigingen de kop opsteken en het sociale weefsel uiteen rafelt, lijkt het vaak alsof alle moeite tevergeefs is geweest.

Er is echter een gebied, waar dit toekomstideaal van eenheid in verscheidenheid al volle werkelijkheid is geworden. In de talloze bijna-dood-ervaringen, die sinds de jaren '70 van de vorige eeuw zijn beschreven, vinden we een aantal ooggetuigenverslagen van mensen, die in de wereld van de gestorvenen 'de stad van licht' mochten aanschouwen: een gebied in de geest waar gestorvenen vertoeven, die in volmaakte vrede met elkaar leven. Sommigen, die deze ervaring konden terugvertellen, spreken van een paradijs, anderen van het Hemelse Jeruzalem. In al deze verschillende beschrijvingen is echter het overeenkomstige, dat

de 'toekomstmuziek' van een gemeenschap van eenheid in verscheidenheid in de wereld van de gestorvenen al verwerkelijk is.

Dag Hammarskjöld, de tweede leider van de Verenigde Naties, heeft in zijn dagboeken eens geschreven: 'Trouw zijn aan de toekomst, zelfs als het alleen maar betekent: Se préparer à bien mourir.' Als we de bijna-dood-ervaringen mogen geloven, is dit de meest realistische, spiritueel-realistische instelling waarmee we in het leven kunnen staan: zelfs al bestaat trouw aan de toekomst alleen maar uit de voorbereiding op het levenseinde.

Wereldbewustzijn

door Maarten de Gans (geestelijke in Buenos Aires, bewindsdrager Zuid Amerika)

Al een aantal jaren hebben wij hier als gezin de vreugde om vakantie te houden in een heerlijk huis dichtbij de Atlantische Oceaan, ten zuiden van Buenos Aires. Deze mogelijkheid is een geschenk van een gemeentelid, bezitster van deze ruime woning, waar we echt van zijn gaan houden. Gedurende de dag en met anderen samen is het niet moeilijk om van dit huis te genieten. Maar er gebeurt iets bijzonders, elke keer als ik me in een van de kamers terugtrek om de innerlijke stilte te zoeken. Want in de dan ook uiterlijke stilte begin ik in het dak boven mijn hoofd het onophoudelijke knagen van houtwormen te horen. Dit merkte ik al vijf jaar geleden; nu was het zeer veel luider dan destijds... Een heerlijk huis, dat langzamerhand wordt opgegeten. Als je niet stil wordt, kun je nog steeds vermijden het te horen: een beeld van ons aardehuis en onze situatie met de 'ecologie' (*oikos* (gr.) = huis). In dit jaar zal ik, als alles goed gaat, tenminste zestien keer in een vliegtuig stappen. Elke keer de pijnlijke, wekkende vraag: heiligt het doel de middelen? Eén van de zeer weinige grotere, serieus werkende ecologi-

sche boerderijen rond Buenos Aires is onze 'Choza'. We proberen zelfs biologisch-dynamisch te zijn. Maar hoeveel mensen stappen elke week in hun auto en vervuilen de lucht, om deze boerderij te helpen voortbestaan? Iedereen die probeert een 'wereldbewustzijn' te hebben, ervaart smartelijk het ter beschikking staande nieuws niet te kunnen bevatten. Dat noemen de Nederlanders tegenwoordig 'overkill aan informatie'. Toch hebben we veel informatie nodig om tenminste iets te weten... en te voelen... Hoewel juist het gevoel gemakkelijk afgestompt raakt door de onverteerbare hoeveelheid van probleemvolle informatie. Maar toch lijkt het gevoel essentieel om een wereldbewustzijn te verwerven. Meevoelend met de toenemende marginalisatie van grote delen van de wereldbevolking, honger, armoede, gewelddadigheid, onderdrukking, kindermisbruik, discriminatie, en wát elke lezer nog wil toevoegen. Ook gevoelsgedragen voorstellingen, innerlijke beelden, kunnen helpen. Misschien het meest bekende: de zon, die altijd ergens aan het opgaan is, en wel 'over goeden en kwa-

den', maakt van de aarde een eenheid. Een moderne versie hiervan zijn de prachtige satelietfoto's van onze tere, blauwe planeet, de aarde, die in steeds nieuwe varianten op internet circuleren.

Bepaalde provocerende gedachten die wereldproblemen samenvatten, kunnen ook wereldbewustzijn wekken. Bijvoorbeeld: indien politici van alle kleuren en in de hele wereld zouden ophouden om als papegaaien te herhalen, dat de economie slechts gezond wordt indien zij "groeit".... en, integendeel, het groeiende kankergezwell-karakter van de huidige economie die de aarde opeet zouden beschrijven. Of, indien ingezien zou worden, dat de meeste brandhaarden in de wereld – Colombia en Afghanistan voorop – veroorzaakt of in stand worden gehouden door de illegale drugshandel en een wereldwijde vrijgave van deze handel de enige verstandige oplossing is...

Tot hier toe beschreef ik meer uiterlijke dingen, die natuurlijk tot in het oneindige kunnen worden voortgezet, en gelukkig ook voortgezet worden, wereldwijd toegankelijk, door kundige en geëngageerde mensen. Maar hoe is het innerlijke aspect, religieus vooral ook, hetgeen toch vooral met onze diepere wil samenhangt? Ik meen dat we daar misschien wel de grootste inspanning nodig hebben, indien we tenminste het religieuze serieus willen blijven nemen als de ons mensen transformerende kracht. In deze richting: sinds op Goede Vrijdag het bloed van het kruis stroomde en door het aardewezens werd opgenomen en daarna op Stille Zaterdag ook de hostie van het lichaam van Christus, begon Hij de aarde tot

'Opstanding', Fresco uit Saint Quirze de Predet (11e eeuw). Diocesaan Museum Solsonna

Zijn lichaam te maken. Hij is – leeft – lijdt in alles wat er met de mensen en de aarde gebeurt.

En Hij kwam 'niet voor de rechtvaardigen, maar voor de zondaars'. En 'zondaars' zijn we natuurlijk allemaal, om te beginnen in de ecologische zin zoals aan het begin gezegd. Als we dit echt serieus nemen, wordt alles anders en komt Hij nu, juist nu, dichterbij ons dan wellicht ooit in de geschiedenis. 'Wereldbewustzijn' in een omvattende zin (naar binnen toe, in denken, voelen en willen, én naar buiten toe) kan steeds meer een Christus-ervaring worden.

Het bewogen begin

In de serie 'Het bewogen begin' staan pioniers in de Christengemeenschap centraal: wat heeft hen bewogen en welke van hun impulsen zouden in onze tijd verder ontwikkeld kunnen worden?

Mens van het midden – Rudolf Frieling

door Marjolein te Pas (geestelijke gemeente Driebergen)

'Alleen Christus is van alle wezens in de hemel en op aarde geen jij, maar een ik - het hogere Ik. Hij wil niet tegenover de mens staan, maar in hem wonen.' Dit is een typische Frieling-uitspraak: kort helder, diepzinnig, krachtig, werkzaam en waar. Hij kon in weinig woorden veel zeggen.

Rudolf Frieling (1901-1986) was een van de oerpriesters, een van de 45 mannen en vrouwen die zochten naar religieuze vernieuwing en naar een religieuze gemeenschapsvorm aan het begin van de 20^e eeuw. Ik heb Rudolf Frieling niet persoonlijk gekend, ik heb hem noch gezien, noch horen spreken. Hoe hij keek, hoe hij liep, ik

weet het niet. Enerzijds is hij mij dus vreemd, maar anderzijds voel ik mij met hem vertrouwd. Hij was en is immers een van ons; hij was innig verbonden met de Christengemeenschap, hij behoorde tot de priesterkring en dat zal altijd zo blijven.

Denk ik aan hem, dan ervaar ik hem soms als wachter in de hemel, aan de overkant, die ons in de mensenwijdingsdienst nadert, zijn beschermende kracht over ons doet stralen en met ons op weg wil gaan, één met ons wil zijn, wanneer wij ons verenigen met Christus. Bij de voorbereiding van dit artikel hoorde ik hem als het ware zeggen: Alles goed en wel, maar hemel me alsjeblijft niet teveel op, ik was niet meer dan een grondlegger. Het gaat niet om mij, maar om de Christus in mij, in ons.

Zijn zusje Maria

Rudolf Frieling zei eens over zijn eigen biografie: 'Dat is heel eenvoudig, u neemt mijn biografie tot het 21e jaar, daarna is mijn biografie die van de Christengemeenschap'. In de kinderjaren van Frieling zijn motieven, spelingen van het lot, gaven en interesses zichtbaar geworden als zaden, die in zijn verdere leven tot ontkieming en groei zijn gekomen. Hij

werd geboren op 23 maart 1901 in Leipzig. Zijn vader was een evangelische dominee, zijn moeder was de dochter van een protestantse kerkrechter. Van 1902 tot 1909 woonde het gezin in het landelijk gelegen Rüdigsdorf, tussen Chemnitz en Leipzig.

Frieling was 3½ jaar oud toen zijn tweejarige zusje overleed. Toen in 1981 het boek 'Bij het sterven van kinderen' van Arie Boogert verscheen, schreef de toen tachtigjarige Frieling - die altijd zeer terughoudend met betrekking tot zijn persoonlijk leven was - hem zijn eerste duidelijke levensherinnering. "Het motief van de kinderdood heeft in mijn leven een zeer belangrijke rol gespeeld. Op 2 februari, Maria Lichtmis, werd ze geboren. Ze heette Maria...". Frieling beschreef uiterst gedetailleerd de dag van haar dood; de herinnering leefde in hem als de dag van gisteren. Zijn zusje stierf op een stralende zondag in september, totaal onverwacht na een inenting. Zijn vader was in de kerk naast de pastorie met de jeugdwijdelingen. De kokkin bracht hem het bericht. "Vader kwam, met fladderende talaar, nog net op tijd, op het moment van haar sterven de kamer in gerend. Ik was alleen in de andere kamer en zag hoe de vogelkooi met onze kanarie losraakte van de bevestiging en op de grond smakte." De begrafenis was op 28 september, een dag voor Michaël. Na de uitvaart, in de koets op de terugweg, sprak zijn oom over de woorden die hem tijdens de dienst diep hadden geraakt: aarde tot aarde, stof tot stof, as tot as. De driejarige jongen werd op dat moment als door de bliksem getroffen door de mantrische kracht van het woord.

Naast de dood was 'het woord' het tweede motief dat in het leven van Rudolf Frieling een zeer grote rol heeft gespeeld. Enerzijds zocht hij van jongs af aan een verhouding tot het raadsel van de dood, anderzijds ontdekte hij al vroeg de kracht van het werkende woord. Later realiseerde hij zich, dat degene die de dood overwon in het Johannesevangelie 'het Woord' genoemd

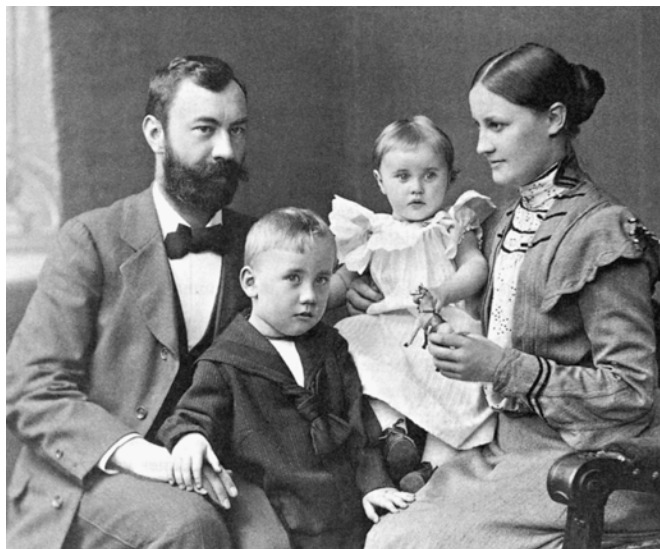
wordt. "Voor mij betekende de dood van Maria eenzaamheid". Zijn moeder kon zich er haar hele leven niet overheen zetten, de dood van haar dochtertje was een blijvend verdriet. Ze was vaak ziek en Rudolf was daardoor vaak alleen.

Monnik

In 1906 en 1910 werden zijn broertjes Fritz en Heinrich geboren. Het leeftijdsverschil met Rudolf was echter groot, 'Rudolf speelde niet met ons'. Hij was op zichzelf en in zichzelf, overgeleverd aan de eigen fantasiewereld die hij schiep. Op vakantie bij zijn grootouders in Thüringen zag hij een kloosterruïne en hij wist dat hij monnik wilde worden. Weer thuis bouwde hij in de tuin van de pastorie een kloostercel van bakstenen en dekzeil. Er was een klokje dat kon worden geluid, kaarsen werden aangestoken en zijn moeder naaide gewaden. Zo speelde Rudolf zijn heilige spel.

In januari 1909 werd zijn vader beroepen naar Chemnitz. De familie moest het landelijke Rüdigsdorf verlaten. Frieling kenmerkte de verhuizing van het platteland naar de stad als een 'terechtstelling'. Tot de overplaatsing had zijn vader hem lesgegeven. Hij was opgegroeid met de rijke beelden van het Oude en het Nieuwe Testament. Frieling's studie over de aartsvaders in het boek 'Bomen, bronnen en stenen' getuigt nog van de wereld die zijn vader hem liet ontdekken door verhalen te vertellen over Abraham, Izaäk en Jacob en de natuurlijke omgeving waarin zij leefden. "Van mijn kindertijd af aan voelde ik mij aangetrokken tot de bijbelse inhouden van het Oude en Nieuwe Testament."

Maar nu in de stad begon naar zijn gevoel de ernst van het leven pas echt. Hij moest voor het eerst naar school. Van 1911 tot 1920 bezocht hij het gymnasium en werd een uitmuntende leerling genoemd. Naast wiskunde, Grieks en Latijn leerde hij ook Arabisch. Toen in 1977 zijn boek 'Christendom en islam' verscheen, schreef

Rudolf en Maria Frieling met hun ouders (1904)

hij in een brief: "De kanon ken ik sinds mijn twaalfde jaar. Dit boek is de afsluiting van een mij jarenlang bezighouden met de islam; ik heb ook een beetje aan het Arabisch kunnen snuffelen."

Na de verhuizing zette hij zijn 'heilige spel' voort, zij het in een andere vorm. Als twaalfjarige had hij uit eigen beweging een katholieke mis en een orthodoxe dienst bezocht en was diep onder de indruk geraakt. Hij maakte een eigen mis met een eigen liturgie. Zijn ouders legden hem geen strobreed in de weg. Ook schreef hij in die tijd korte opstellen over de vraag 'hoe zit dat nu met het leven en de dood op aarde, met materie en geest?'. Kortom, Rudolf Frieling was een uiterst religieuze kind, maar ook een kind dat graag tekende, muziek maakte en alles wilde weten over de marine, de schepen, de strategieën van oorlogvoering. Met 16-17 jaar was hij een expert op dat gebied en schreef artikelen in vaktijdschriften. Hij had dus ook historicus kunnen worden, maar hij koos een andere weg. Hij had een ijzeren geheugen voor data en samenhangen in de geschiedenis. Bovendien was hij ongelooflijk precies en ook dat was een eigenschap die bij zijn latere werkzaamheden op de voorgrond trad. Frieling bezat zowel een talen- als een getallenknobbel. Zijn broers vroegen zich wel eens af of Rudolf misschien knapper was dan vader en meenden dat hij misschien wel 'alles' wist! Hij wist niet 'alles', maar was wel in alles geïnteresseerd.

Zonneverlangens

Met vijftien jaar werd Rudolf Frieling bevestigd in de evangelische kerk. Ter voorbereiding gaf zijn vader hem een artikel van Friedrich Rittelmeyer, toen nog een voor-aanstaand predikant in de evangelisch-lutherse kerk. "Daarin vond ik de heilige woorden van de bevestiging uitgelegd op een wijze die me onmiddellijk diep aansprak. Door de artikelen van Rittelmeyer hoorde ik voor het eerst iets over Rudolf Steiner." Frieling was zeer getroffen door het besef,

dat het altaar beleefd werd als Christus' graf, dat op dat graf de maaltijd van de Heer werd bereid en dat van het graf, de tafel des Heren, het hogere leven uitging. In het kader van een boekbespreking schreef hij: "Ik herinner mij de gouden kelk in de pastorie waar ik opgegroeid ben, met welke gevoelens ik de kelk zag wanneer hij uit het omhulsel tevoorschijn gehaald werd. Door mijn ziel weefde een vermoeden van het mysterie van het goud. In mij kwam iets in trilling, wat mij later geholpen heeft de weg naar de Christengemeenschap te vinden. Ik denk dat in mij als kind een gevoel voor oeroude verlangens van de mensheid nawerkte: zonneverlangens, die afstierven toen de mensen intellectueel en abstract werden ..." Nog als gymnasiast begon hij tijdens de oorlogsjaren theologie en antroposofie te lezen. Hoewel Rudolf Frieling vele interesses had, koos hij ervoor theologie te studeren nadat hij zijn schooltijd had afgerond. Dat hij evangelische theologie ging studeren, was voor hem allerminst vanzelfsprekend. Hij zocht eigenlijk een middenweg tussen de evangelische en de katholieke kerk. In een brief aan Friedrich Rittelmeyer (1929) schreef Frieling over de sterke band die hij voelde met de rooms-katholieke kerk en hoe hij die verbinding tenslotte verbrak. "Onlangs was ik bij de paus op audiëntie; weliswaar in een droom. Bij binnenkomst maakte ik een knieval en kuste de vissersring. Toen ik afscheid nam, deed ik dat niet meer, maar maakte alleen nog een stramme buiging ... Hij vroeg wat ik tegen de kerk had. Ik zei dat het roomse me fataal geworden was. Daarop bekeek hij mijn ring en zei 'U bent verloofd'. 'Zelfs getrouwd', zei ik. 'Dan heeft u het celibaat afgeschaft', zei hij. 'Enigen van onze kring leven volstrekt celibatair', antwoordde ik, 'en ik ben niet zo dom om niet in te zien, dat het celibaat wel iets heeft'. Toen nam ik afscheid en zei tot mezelf dat ik, nu ik het roomse afgewezen had, ook geen knieval meer voor hem mocht maken."

Groen

Rudolf Frieling studeerde evangelische theologie in Rostock en Marburg. Tijdens zijn studie bleef hij zoeken naar sporen van ware katholiciteit, naar het ware midden. Hij wilde de theologie, maar ook de antroposofie leren begrijpen. Hij ontmoette Martin Borchart, die hem inlichtte over een lezing van Rudolf Steiner in 1917. Daarin werd door Rudolf Steiner opgemerkt, dat het religieuze leven door bevruchting met de antroposofie een fundamentele verandering kon ondergaan. Kort daarop nodigde een zekere Johannes Werner Klein hem uit naar Stuttgart te komen voor een cursus door Rudolf Steiner, voor mensen die geïnteresseerd waren in een beweging voor religieuze vernieuwing (Juni-cursus 1921).

Frieling schreef een brief aan Friedrich Rittelmeyer, die hij zeer respecteerde: Wat dacht de heer Rittelmeyer over de kruisdood van Christus, heeft die werkelijk plaatsgevonden? Is Christus door de dood heen gegaan? Via Emil Bock antwoordde Rittelmeyer hem tijdens de theologencursus in Stuttgart: Ja, de kruisdood van Christus Jezus is een diepe waarheid! Voor Rudolf Frieling was dit bevestigende antwoord beslissend. "Goed", zei hij, "dan kan ik meedoen". Hij zag namelijk al vanaf zijn kindertijd de dood als bron van zegen van en voor een hoger leven. En hij heeft meegedaan! Op 17 september werd hij op 21-jarige leeftijd als een van de 45 stichters tot priester gewijd.

Na de stichting werd hij zo groen als gras naar Leipzig uitgezonden. Het graf in de vorm van een tafel - het altaar - werd zijn werkplaats. Later merkte Frieling terugblikkend op: "We waren toen veel te jong. Het was een kinderkruiacht." En toch, van meet af aan werd duidelijk, dat deze 'kinderen' met nieuwe tongen spraken. Bovendien leerde Rudolf Frieling snel. In januari hield hij in de epifanietijd zijn eerste preek over de verheerlijking op de berg. In 1924 ontving Frieling zijn doctorstitel.

Rudolf en Margaretha Frieling-Gayda (1930)

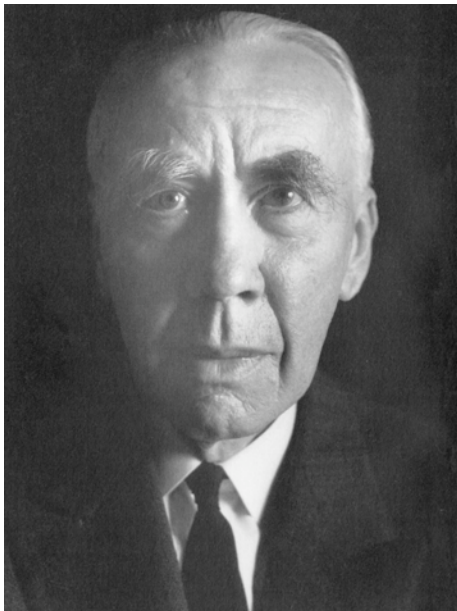
"Nu ben ik niet meer een 'reiner Tor' (dwaas), maar een 'Dok-tor'." Na zijn promotie vertrok hij naar Mannheim. "Persoonlijk voel ik mij zeer verbonden met Leipzig. Daarom moet ik daar absoluut weg, afgezien van het feit dat een profeet nooit geliefd is in eigen huis." In hetzelfde jaar trouwde hij met Margaretha Gayda. Deze levensgemeenschap duurde bijna 45 jaar, totdat Margaretha in 1969 overleed. De tijd die zij met elkaar doorbrachten werd gekenmerkt door huiselijkheid, warmte en humor. Haar dood was een schok voor hem en voelde als een amputatie.

Gedurende zijn werkzame leven was Rudolf Frieling verbonden met zeven gemeenten: Leipzig, Mannheim, Neurenberg, Wenen, Marburg, New York en Stuttgart. Op de leeftijd van 28 jaar kwam hij in de leiding van de Christengemeenschap en in 1960 werd hij, op de dag dat zijn vader werd begraven in Rüdigsdorf, aartsbewindsdrager. Ook was hij docent aan het priesterseminarie, redacteur van het tijdschrift *Die Christengemeinschaft*, schreef hij inspirerende boeken en gaf vele lezingen.

Middelaar

Hij moet een lange, smalle man geweest zijn met uitdrukkingvolle ogen en mimiek. Men zegt, dat hij in de persoonlijke omgang onopvallend was en bescheiden. Je kon aan hem voorbij lopen, omdat je hem niet herkende. Hield hij een inleiding, dan stond hij achter in de zaal te wachten, om precies op tijd met snelle, lichte pas naar voren te komen, voorzichtig en waakzaam. Hij had meestal niets bij zich, behalve een dunne uitgave van bijvoorbeeld het Johannes-evangelie. Tijdens de inleiding 'groeide' hij. Zijn gestalte strekte zich uit, krachtig en loodrecht, hij leek boven zichzelf uit te stijgen. Zijn stem was rustig en helder, maar als vuur. Hij sprak vanuit een volmacht. "Het gaat niet om mij, maar om de Christus in mij, in u, in ons." Zijn woorden wekten een vuur in de toehoorders, men voelde zich geraakt, aangeraakt.

Rudolf Frieling was geen kolos, zoals Emil Bock wel werd omschreven. Hij was geen vechter, maar een nobele strijder met moed

Rudolf Frieling ca. 1970

uit deemoed. Zijn persoonlijkheid was zachtaardig, maar hij kon zeer vasthoudend zijn. Toen de Christengemeenschap aan het begin van de oorlogsjaren in Duitsland verboden werd, zaten de priestercollega's in zak en as. Alles leek voor niets te zijn geweest. Er gingen zelfs stemmen op om er maar helemaal mee op te houden. Toen stond Frieling op en zei: "Ik heb lak aan een Christengemeenschap die bij de eerste wind wordt omgeblazen. We zullen nog heel andere stormen moeten doorstaan!" Zijn moed was ontstaan door deemoed heen, uit de diepste bron.

Rudolf Frieling zocht de gulden middenweg: als priester aan het altaar in zeven gemeenten, als bewindsdrager en als aartsbewindsdrager. Hij hield niet van extremen, wilde bemiddelaar zijn en zag dat ook als doel van de mens. "Als een kleine vogel uit het nest valt, dan komt er een poes. Het is duidelijk wat er onvermijdelijk gaat gebeuren. We kunnen niet van een poes verwachten, dat hij erbarmen voelt. Een engel zou misschien iets willen doen, maar heeft een probleem: engelen hebben geen materiële handen om in te grijpen. Misschien kan een engel wel een mens naar de plaats van het onheil dirigeren. Die kan iets doen, iets dat buiten het gewone natuurlijke staat, wat als adem uit een andere wereld binnenstroomt. Tussen dier en engel is de mens. Net als het dier beschikt de mens over een materieel lichaam, de bekroning van de zichtbare wereld boven het dier. De mens heeft, zoals de engel, een verbinding met de goddelijke wereld. Zou er geen mens zijn, dan gaapt er een diep gat, dan zijn de zichtbare en de onzichtbare wereld uit elkaar gerukt. Doordat de mens deel heeft aan onder en boven, is hij een geboren middelaar - je zou kunnen zeggen, dat het zijn bestemming is priester te zijn."

Bij Frieling gingen ernst en humor hand in hand. Bovendien was hij een woordkunstenaar, die het diepste en het hoogste in alledaagse woorden tot uitdrukking kon bren-

gen. "In het alledaagse daagt immers het al." In 1978 brak hij, op de gedenkdag van zijn vrouw, zijn bovenbeen; een operatie volgde. Dit was het begin van een zeven jaar durende lijdensweg. De verlammingen als gevolg van de ziekte van Parkinson beleefde hij zeer bewust, met alle gevolgen van dien: "Sorry voor mijn ruïneuze toestand". In zijn bijdragen richtte hij zich op de toekomst, over de grens heen. Eerst uiterlijk door middel van toespraken, later innerlijk: "De deur gaat haast open en dan kunnen we het licht van de geestelijke wereld in ons opnemen." Hij verheugde zich op het einde en het nieuwe begin.

Nog eenmaal beleefde hij de twaalf heilige nachten.

Op 7 januari 1986, 63 jaar na zijn eerste preek over de verheerlijking op de berg, ging hij over de drempel. Hij was er aan toe en verlangde naar de ontmoetingen in de geestelijke wereld en de vereniging met het Woord zelf. Drie dagen lag hij opgebaard voor het altaar in de gemeente Stuttgart Mitte. Hij is een van de gestorvenen uit ons midden die bij ons wil zijn, wanneer wij ons verzamelen voor het altaar en ons richten op het midden, op de Middelaar tussen hemel en aarde.

Geweldloosheid in India

Geschiedenis maken

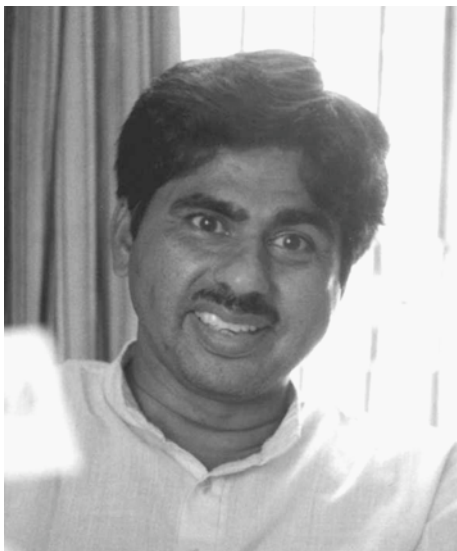
door Marianne de Nooij (student priesterseminarie Stuttgart)

Van 2 tot 29 oktober 2007 werd, in navolging van Gandhi, in India een grote geweldloze mars naar Delhi gehouden voor de rechten van de armsten der armen in India. De Indiër Anand Mandaiker, priester in de Christengemeenschap en als lid van de Kring van Zeven (de leiding van de internationale priesterkring) ondermeer verantwoordelijk voor de Christengemeenschap in Azië, nam met een groep Europese jongeren deel aan deze mars. Marianne de Nooij hoorde de voordracht, waarin hij in februari in Stuttgart verslag deed van zijn belevenissen.

India is tachtig keer groter dan Nederland en telt ruim een miljard inwoners. Ongeveer tachtig procent van de bevolking leeft onder de armoedegrens van twee dollar per dag. Sinds 1969 zet de sociale basisbeweging Ekta Parishad ('Solidaire Bond') zich met

geweldloze methoden in voor de rechten van de plattelandsbevolking en de oerwoudbewoners. De beweging werd opgericht door Rajagopal Putan Veetil (1948) met – Martin Luther King citerend – als motto: 'Problemen komen niet door de daden van slechte mensen, maar door het zwijgen van goede mensen' en : 'Do or die' (handel of sterf).

De globalisering heeft de Indiase middenklasse veel gebracht, maar de armen ernstig geschaad. Terwijl de grondstoffen worden verkocht aan multinationale ondernemingen, wordt tegelijk nagelaten de overheidsprogramma's voor de armen uit te voeren. Het grootste deel van de Indiase bevolking leeft van het werk op het land: zonder land geen inkomsten. Vroeger verpachtten de rijke, landbezittende boeren hun land aan landarbeiders. Nu verhuren ze voor meer geld hun land aan multinationale sharing

Rajagopal P.V. (1948): 'Do or die'.

companies, met als gevolg dat de landarbeiders geen inkomsten meer hebben en naar de verstedelijkte gebieden vluchten.

In de westerse economie is land handelswaar, je kunt het kopen en verkopen. Onder het mom van 'ontwikkeling' wordt deze opvatting naar India geëxporteerd en wordt boeren gevraagd hun land te verkopen aan internationale bedrijven. *Ekti Parishad* verzet zich tegen deze opvatting van ontwikkeling. Rajagopal citeert Gandhi, wanneer hij ervoor pleit dat India geen massaproductie moet leveren, maar productie door de massa.

Het project 'Groene gordel van de Aarde' van de Wereldbank heeft de oerwouden in India geadopteerd als beschermde natuurgebieden, die de CO2-emissie in de geïndustrialiseerde wereld moeten compenseren. De Indiase overheid ontvangt vanuit Genève en Washington veel geld om nationale parken in te richten, waarin plant en dier beschermd worden tegen uitsterven. De oorspronkelijke oerwoudbewoners worden uit deze gebieden verdreven, want ze hebben geen papieren om aan te tonen dat zij

hier reeds vele generaties lang in harmonie met de natuur leven. Bijkomend verschijnsel is dat langs de randen van deze natuurparken het ene na het andere hotel verrijst, van waaruit rijke westerlingen op Aziatische safari kunnen.

Hete dagen, koude nachten

Op 2 oktober 2007, de 138^e geboortedag van Mahatma Gandhi, begon *Janadesh*, een 350 kilometer lange, vier weken durende mars over de grote weg van Gwalior naar Delhi, waaraan 25.000 verdreven oerwoudbewoners deelnamen. De mars ging gepaard met een twintig dagen durende *dharma*, een zitdemonstratie met vasten. Drie jaar lang heeft de organisatie gewerkt aan de logistieke en organisatorische voorbereidingen. Bij de 'proefmars' in 2006 werden – geheel in de stijl van Gandhi – de dorpen langs de marsroute voorbereid op de grote stroom van mensen, die langs zouden gaan komen met hun behoeften aan water, voedsel, sanitair en slaap.

Het doel van de mars was om de regering in Delhi een petitie aan te bieden met voornamelijk eisen op het gebied van de rechtspositie van de oerwoudbewoners, zoals bijvoorbeeld eenvoudige en doorzichtige juridische procedures, een verbod op het eindeloos kunnen ophouden van de rechtsgang (waar door ondernemingen vaak misbruik van wordt gemaakt, wanneer oerwoudbewoners een zaak aanspannen) en het instellen van lokale toezichthouders die een eerlijke procesgang bewaken.

Op de 2e oktober begon dan dit waagstuk. In de brandende hitte trok de ene groep van duizend deelnemers na de andere vanuit Gwalior de snelweg op, veel deelnemers blootsvoets met nauwelijks bagage: jonge mensen, maar ook moeders met kinderen, oude en gebrekkige mensen, manken en hoestenden. Wat al deze uiteenlopende mensen gemeenschappelijk hadden, was de vastberadenheid die hun gezichten zo uitdrukingsvol, moedig en sterk maakte.

Niemand had hen hierheen gestuurd; de gemeenschappelijke armoede, het gezamenlijke van de mars creëerde een trotse verbondenheid. Vanuit alle richtingen in dit immense land was men vaak al lange tijd onderweg geweest naar het beginpunt van de mars: lopend, of zonder kaartje met de trein mee, dan moet je er op het volgende station wel weer uit, maar dat is dan toch weer een eindje opgeschoten.

Per groep van duizend deelnemers was er een tankwagen met water en een voedselwagen, waar bij het dagelijkse eindpunt de enige maaltijd op de dag werd uitgedeeld en waar ook eenvoudige medische hulp kon worden verleend. Achter de wagens werden de sanitaire putten gegraven, die men de volgende dag weer dicht gooide. Geslapen werd er op het wegdek, veelal zonder enige bescherming. De nachten waren onverwacht koud. Binnen drie dagen ontving de organisatie van een goede gever 5000 dekens. Het asfalt van de snelweg was tijdens de hitte van het middaguur te heet om er blootsvoets op te kunnen lopen. Een *Swami*, een heilige die zijn naam eer aan deed en de gehele mars meeliep, wist in korte tijd 4000 paar schoenen in te zamelen. Ongelooflijk was de ondersteuning door de bevolking uit de dorpen langs de snelweg, die hoorbaar werd in de vele zingende schoolklassen en andere groepen. Maar evenzo belangrijk was de onhoorbare ondersteuning, die zich uitdrukte in het feit dat elke dag weer de 25 voedselvrachtwagens geheel gevuld waren met eten voor die dag. Eenmaal werd Rajagopal, naar de traditie van de bewoners in een bepaald dorp, gewogen en dit gewicht werd in roepiemunten aan de mars geschonken.

In de eerste deelstaat waar de mars doorheen trok, Madhya Pradesh, was ook de ondersteuning door de politie zeer hartelijk. Het hoofd van politie droeg de wandelaars aan de grens met de deelstaat Rajasthan met een feestelijke ceremonie over aan zijn collega in de buurstaat. En zo werden de

Vastberaden gezichten

marsdeelnemers behandeld als de koningen van de weg.

Offer

Heel anders ging het toe in de deelstaat Uttar Pradesh. De nodige politiebescherming ontbrak hier vrijwel geheel. Het verkeer op de National Highway 2 – een van de hoofdverkeersaders in de richting van Delhi – moest natuurlijk voor het traject, waarop die dag de mars plaatsvond, worden omgeleid. Op de ochtend van 19 oktober waren de bijna zestig vrachtwagens voor water en voedsel reeds op weg naar het eindpunt van die dag. De weg lag leeg voor de juist op gang komende dagmars, het verkeer werd omgeleid via de andere weghelft. Hierop was echter geen enkele controle. En zo gebeurde het, dat een wagen met oplegger op de andere weghelft een gevaarlijk inhaalmanoeuvre maakte, waarbij de remmen het begaven; hij raasde over de middenberm en doodde op slag drie marsdeelnemers, vijf

anderen raakten ernstig gewond. Nog sterker dan voorheen was die dag in de zijgende mars, met alle vlaggen gestreken, beleefbaar hoe de vastberadenheid en de ontberingen van de mars aan een sterk moreel hadden bijgedragen.

Op 28 oktober arriveerde de mars in Delhi, op een groot schaduwloos, stoffig terrein. De volgende dag zouden ze naar het centrum lopen, naar de parlamentsgebouwen, om de petitie aan te bieden en om van de regering te horen wat die op de eisen te zeggen had. Het liep echter anders. Op de ochtend van de 29^e oktober was het hele terrein hermetisch afgezet door de politie en de mars naar het centrum werd verboden. Waarom de regering de mars naar het centrum tegenhield, werd niet duidelijk. Mogelijk hield het verband met het bezoek op die dag van bondskanselier Angela Merkel met een delegatie Duitse investeerders, die ongetwijfeld vragen zouden stellen over de armoedebestrijding.

In de brandende hitte mochten zelfs de tankwagens voor het drinkwater niet worden bijgevuld. 's Avonds kwam het bericht van de minister voor landbouw, dat de regering zich schriftelijk had verplicht alle eisen in daden om te zetten. "We hebben alles op papier", zei Rajagopal in zijn slotrede,

"maar nu moeten we in de praktijk zien wat ervan terecht komt. Maar we zullen ons de 29^e oktober blijven herinneren als een dag van de overwinning van de *Satyagraha*, van het vasthouden aan waarheid en geweldloosheid."

In februari 2008 zijn reeds de eerste lokale berichten binnengekomen over een verbeterde rechtsgang voor de oerwoudbewoners, wanneer zij van hun woonplek verdreven worden. De organisatie *Ekta Parishad* helpt bij het opzetten van biologisch-dynamische boerderijprojecten buiten de natuurparken en is inmiddels ook begonnen met de voorbereidingen van een viermaal zo grote mars voor 100.000 deelnemers, gepland voor 2015.

Op de vraag, waarom hij geweldloze weerbaarheid predikt, in plaats van de toch vaak zo veel meer succesvolle gewelddadige revolutie, reageert Rajagopal met een citaat van Gandhi: "Ik ben niet hier om de geschiedenis te herhalen, maar om geschiedenis te maken". Ook *Ekta Parishad* wil geschiedenis maken. Wie deze beweging via Anand Mandaiker, geestelijke in de Christengemeenschap, wil steunen, kan dat doen via het gironummer dat in *In beweging* vermeld staat onderaan de rubriek 'Over de grenzen', onder vermelding van 'Mandaiker – India'.

Levensbericht

Friedrich Ogilvie (1923-2008)

door Siegwart Knijpena (geestelijke gemeente Alkmaar)

Op 16 februari van dit jaar overleed Friedrich Ogilvie (geb. 10 februari 1923), geestelijke in de Christengemeenschap, in het bejaardenhuis 'Johanneshaus' te Oeschelbronn bij Pforzheim in Zuid Duitsland. Friedrich heeft negentien jaar in Nederland gewerkt, vele ouderen zullen zich dat herinneren; vandaar deze terugblik. Zijn ouders, Heinrich en Margarete Ogilvie-Schulze kwamen in 1926 naar Nederland om gehoor te geven aan de wens naar de Christengemeenschap. Aan het eind van dat jaar vestigde de familie zich in Amsterdam, waar Heinrich in 1929 het huis aan de Johannes Verhulststraat verwierf. Friedrich woonde hier tot 1942.

Wanneer de schooltijd begint, blijkt hij tbc te hebben waardoor hij de eerste en groten-deels de derde klas mist. Daarna lijkt hij deze

ziekte overwonnen te hebben. Een leerachterstand schijnt er niet geweest te zijn. Hij heeft integendeel veel interessegebieden, zoals vogels en dierkunde in het algemeen. Het denkende begrijpen van de wereld om hem heen treedt al vroeg in. Hij beschrijft dat hij nog voor zijn negende jaar merkt dat hij 'zelfstandig denken kan, niet zoals de mensen in zijn omgeving'. Al op zijn dertiende jaar wil hij weten wat antroposofie is en leest diagonaal de grondwerken van Rudolf Steiner. Ook boeien hem de gesprekken, die rondom hem in zijn huis plaats vinden tussen de mensen die via zijn vader de Christengemeenschap willen leren kennen. Op de avond voor zijn jeugdwijding spreekt hij voor het eerst zijn wens uit, priester te worden.

Deze versnelde bewustzijnsontwikkeling is samengedrongen in de tijd waar hier nog ruimte voor was. Als hij aan zijn studie sociale geografie begint, is de oorlog al uitgebroken. In 1942 moet hij als Duits staatsburger in Duitsland onder de wapenen. Hij maakt dan als telegrafist de vele troepenbewegingen aan het oostfront mee tot hij op 13 april 1945 zwaar gewond raakt; bomscherven brengen ernstig letsel teweeg aan de gehele rechterzijde van zijn lichaam. De genezing duurt lang, maar in de zomer van 1946 kan hij zich in het seminarie in Stuttgart melden. De wijding vindt plaats in 1950 en in de vijf jaren daarna werkt hij in Düsseldorf. Daar trouwt hij met Waltraud von Dewitz en hun zoon Christof wordt hier geboren. Wanneer hij in 1955 naar Nederland komt, zal Zeist zijn langdurigste standplaats worden. Tot 1970 werkt hij daar (en in Arnhem). In die tijd wordt in Zeist Huize Valckenbosch geopend (waar hij twaalf jaar in het bestuur zit-

ting heeft) en in 1964 is de Zeister kerk klaar.

Het zijn de jaren tussen zijn 32e en 47e jaar waarin hij zich diepgaand met één gemeente heeft kunnen verbinden. In die jaren waren er altijd al weerstanden en tegenslagen; deze leken zich echter daarna te versterken. Dit kan een van de redenen zijn waardoor zijn inzet daarna telkens maar van beperkte duur was, ondanks zijn nooit aflatende volharding. Ik heb hem in die jaren van tijd tot tijd gesproken en heb hem wel stiller zien worden maar hem nooit verwijten horen maken of klagen. Zijn werkplekken waren na Zeist onder andere Den Haag, Haarlem, Vlotho, Kassel en Pforzheim. In 1997 werd de ziekte van Parkinson vastgesteld en trok hij op aanraden van zijn arts naar het genoemde bejaardenhuis te Oeschelbronn.

Omdat ik hem na vijf jaar goede samenwerking in Zeist waardeerde en er een vriendschappelijke verhouding was ontstaan, nog het volgende. Ik heb door al die jaren twee dingen niet onder één noemer kunnen brengen: zijn bijzondere persoonlijkheid enerzijds en de reeksen van pech, ongelukken en

conflicten waar hij mee van doen had anderzijds. Het bleef mij echter wel bezig houden. Dat bracht mij tot het volgende, wat ik hier ter wille van het respect voor zijn persoon en inzet probeer te verwoorden. Kan het zijn dat de ene mens in zijn leven de wind mee heeft en dat de ander met tegenwind heeft te kampen? Zegt dat iets over de waarde van de één of de ander? Ik denk van niet. Het zegt echter wel iets over de aard van zijn leven. Ik heb zelf herhaaldelijk de adem ingehouden als ik hem weer zag, nadat er veel weerstand was geweest; ik merkte echter elke keer, dat hij daar niet aan onderdoor was gegaan of verbitterd was geworden. Hoorde dit bij hem? Was 'tegenwind' het element waar zijn inzet gevraagd was? Wanneer het zo is als de Openbaring van Johannes (Apoc.14:13) het zegt dat na de dood 'onze daden met ons verbonden blijven' dan brengt Friedrich Ogilvie zijn worsteling met een weerbarstige werkelijkheid mee in het leven na de dood. Ik voel daarvoor respect en vermoed, dat zijn aandeel aan Golgotha groter is dan bij menig-een die het meer voor de wind ging. Dit ter nagedachtenis.

Kennismakingsinterview

Aan het vuur blijven staan – In gesprek met Marie-Hélène van Tol

door Judith van der Bend (gemeente Amsterdam)

Ongeveer een jaar geleden werd Marie-Hélène van Tol-van Hagen gewijd tot priester in de Christengemeenschap en uitgezonden naar de gemeente Alkmaar. Oud-redacteur Judith van der Bend zocht haar op voor het gebruikelijke kennismakingsinterview.

Marie-Hélène, de jongste van de Nederlandse priesterkring, wordt in 1966 in Eindhoven geboren. In het gezin zijn al twee

oudere broers. Ze wordt katholiek gedoopt, maar omschrijft haar ouders als 'religieus zoekend'; dat betekent voor haar dat ze zondag niet altijd naar de mis gaat, maar vanaf haar achtste jaar ook diensten in andere kerken meemaakt. Wel doet ze in de katholieke kerk haar eerste communie; normaaliter gebeurt dit in mei, maar dit keer vindt deze gebeurtenis op eerste kerstdag plaats. Ruim 33 jaar later, kort voor Pasen,

zal voor haar de priesterwijding voltrokken worden.

Ze volgt een paar jaar het vrijeschoolonderwijs, vanaf de vierde tot en met de zesde klas. Rond haar tiende jaar begint ze met vioolspelen. 'Ik dacht: de viool, dát is het. Met muziek kun je iets doen.' De jaren daarna wordt ze actief in de katholieke kerk; ze heeft de leiding over het kinderkoor. Tijdens de religieuze zoektocht van het gezin bezoekt ze ook een keer de mensenwijdingsdienst. 'Mijn eerste indruk was: dit klopt. Ik kwam religieus thuis.' Deze beleving zet zich voort als een onderaardse stroom die af en toe boven komt en dan weer onderduikt.

Marie-Hélène omschrijft zichzelf in de jaren daarna als 'een felle, rode puber': 'Ik hield me bezig met de Vredesbeweging, was in de weer tegen kernbewapening.' Dit alles weerhoudt haar niet om de ene dag als hippie, de volgende dag met plooirok en parelketting in de klas te verschijnen 'om te laten zien dat uiterlijk er niet toe doet'. Ze voelt geen behoefte om afstand te nemen van religie; tussen haar 15e en 20e jaar is ze actief in de Taizé-beweging, een oecumenische beweging, waarbij door veel gebed en gezang vooral het broederlijke beleven binnen het christendom beleefbaar wordt. Ze vraagt zich af, of deze religieuze stroom bepalend wordt voor haar leven.

Wanneer ze in 1986 voor haar conservatoriumstudie viool naar Amsterdam is verhuisd, vindt ze weer aansluiting bij de Christengemeenschap. Ze begint ook aan een zangstudie. Drie maanden per jaar maakt ze deel uit van een orkest in Dornach dat euritmievoorstellingen begeleidt. 'Daar heb ik de Faust en alle mysteriedrama's als het ware kunnen indrinken. Deze beeldenrijkdom verlies je nooit meer; daar leef je mee.' Na haar vioolexamen blijft ze een heel jaar in Dornach en maakt daar deel uit van diverse muzikale ensembles. 'Ik vroeg me af of dit mijn plek was. Tot die tijd had ik me nooit Nederlands gevoeld.' Maar als Poolse

vrienden, die ze sinds ze hen in Taizé ontmoette elke zomer opzoekt, haar vragen in hun land te komen werken, weet ze het zeker: 'Ik moet terug naar Nederland en echt een Nederlandse worden'.

Jongereengevangenis

Terug in haar geboorteland maakt ze haar zangopleiding af en gaat ze als musicus aan het werk. Ze heeft een lespraktijk en daarnaast is ze muzikaal actief in de Christengemeenschap: ze maakt deel uit van de Landelijke Muziekgroep en leidt zeven jaar het koor van de Amsterdamse gemeente. 'Aan het koor heb ik veel beleefd. Het betekende voor mij: met een gemeenschap het religieuze dienen door middel van muziek. Muziek heb ik altijd als middel beschouwd.' In 1996 leert Marie-Hélène haar man Hans kennen. Ze verhuist naar Zaandam en ze trouwen in het voorjaar van 2000. 'Ik dacht: nu ben ik getrouwd en ik ben musicus en dat is het.' Maar zo blijkt het niet te zijn. In de kersttijd van dat jaar komt de religieuze onderstroom opnieuw boven en nu duidelijk met de vraag naar het priesterschap.

Aanvankelijk voelt ze verzet, maar ze begint in 2002 toch aan de opleiding in Hamburg. Na twee jaar onderbreekt ze haar studie: de broer van haar man is ernstig ziek en ze wil haar echtgenoot in zijn begeleiding van dit ziekteproces bijstaan. In deze periode laat ze bewust al haar werk met betrekking tot muziek en de Christengemeenschap los, ze gaat maatschappelijk aan de slag. 'In de wijk werkte ik voor de Zonnebloem door een oude dame regelmatig te begeleiden en mee te gaan met uitstapjes voor mensen die dat niet zelfstandig kunnen. In de stad kwam ik terecht bij de Stichting Maatschappelijke Dienstverlening; daar heb ik onder meer een Afghaanse vrouw leren lezen en fietsen. Verder was ik groepsleider voor 12- tot 18-jarigen in een jongerengevangenis. Met name in dat werk was ik heel gelukkig. Eigenlijk wilde ik dat blijven doen.' Maar ook nu gaat het anders. De religieuze stroom laat haar niet met rust en in april 2006 vertrekt Marie-Hélène naar Stuttgart om daar de priesteropleiding te voltooien. Lag het in de verwachting dat ze in Amsterdam aan het werk zou gaan? 'De laatste maanden zeiden we als seminaristen tegen elkaar: wat heerlijk dat we ons niet druk hoeven te maken over onze werkplek. Ikzelf verwachtte niets. Ik had veel vertrouwen in de Nederlandse synode: ik zou op de goede plek terechtkomen.' Op 3 maart 2007 wordt ze gewijd en uitgezonden naar de gemeente Alkmaar. De oudste (Siegwart Knijpenga) en de jongste in het werk staande geestelijke van het land werken hier nu samen, maar het grote leeftijdsverschil ervaart Marie-Hélène niet als een probleem: 'Integendeel, mijn collega is energiek en heeft veel initiatieven. Daar kan ik goed in meegaan.' Naast het gemeentewerk heeft ze er al een landelijke taak bij als 'kamp-priester' van het Vakantievierkamp. Over haar nieuwe gemeente zegt ze: 'Na 20 jaar in Amsterdam was het hier natuurlijk wel wennen. Maar ik ontmoet hier veel positieve bereidwilligheid en veel openheid;

ik krijg veel krediet. Mijn wens is dat de gemeente zich hier net zo thuis voelt, als ik in Amsterdam thuis was. Verder wil ik open zijn voor wat aan de orde is en mezelf steeds de vraag stellen: ben ik in staat waar te nemen wat er nú nodig is? Niet vragen naar de mogelijkheden die ervoor kunnen zorgen dat het fout loopt, maar met vertrouwen aan het werk, zoals zo prachtig verwoord is in het gedicht 'Der Sämman'. Ik wil aan het vuur blijven staan, het niet uit laten gaan; bij elke ontmoeting, die een ontmoeting wil zijn, het juiste woord vinden; de taal van de ander spreken. Dan bereik je mensen.' Rest de vraag naar haar kijk op de toekomst van de Christengemeenschap. 'Hoe de toekomst eruit gaat zien, is moeilijk te zeggen. Maar waar ik op hoop is, dat het zelfbewustzijn van de gemeenten groeit, dat zij uit zichzelf zeggen: wij willen dat de sacramenten voltrokken worden. Geestelijke en gemeente hebben elkaar nodig.'

Der Sämman

Sämman, säe!

Frag nicht im Schreiten

nach Unkraut und Krähe

Säe!

*Was Du mit kräftigen Händen gestreut,
wird von Sonne und Regen betreut,
stirbt und gedeiht!*

*Und wenn der Sommer zur Neige geht,
wird das goldene Korn gemäht,
beten wir dankend zur Erde!*

*Scholle um Scholle bricht nun Dein Pflug,
Heilig dampft der Erde Geruch -
wartend auf Aussaat und Werde.*

*Seele ist Acker und Du bist ihr Herr!
Pflüge! Streu ewigen Samen!*

*Willst du die Ähren von Golde schwer,
darfst Du nicht rosten und lahmen!
Sämman säe!*

*Frag nicht im Schreiten
nach Unkraut und Krähe!
Säe!*

Hilmar von Hinüber

Het heilige in een mensenleven

Uit vuur en as – Oude legenden en hedendaags bewustzijn

Siegwart Knijpenga, Christofoor 2008

door Lisette Buisman

(geestelijke gemeente Den Haag)

Het is meer dan dertig jaar geleden, dat ik op een zomeravond in Ruinen een verhaal hoorde vertellen over het vuur. We stonden daar te kijken naar de indrukwekkende kleuren van de ondergaande zon. Het was tijdens een jeugdkamp. We stonden met een groepje op anderen te wachten. Na wat gebabbel werd het stil; zo groots was het natuurgebeuren en toen... heel bescheiden maar overtuigend begon Siegwart Knijpenga zijn verhaal, ongeveer met deze woorden: "Dit is nu de zon in haar kracht. De zon – het vuur... een beeld voor de onaardse kosmische vuurkracht die de mensen van boven mochten ontvangen, dat voorkomt in oude verhalen. Maar ook in de diepte van de aarde leeft vuur en...". Onmiddellijk was iedereen geboeid. Een prachtige oude heiligenlegende werd verteld. Ook al was het uit vervlogen tijden, de kern werd door allen begrepen. Een zucht van tevredenheid hoorde ik naast mij. Bij het lezen van zijn nieuwe boek 'Uit vuur en as' kwam deze oude herinnering weer boven. Dit werk gaat over de levenswerkelijkheid van de heiligen. Mensen – net als wij – met levende idealen, die alleen werkelijkheid kunnen worden, als oude waarheden tot as

worden verbrand. Daarvoor leefden zij. Vaak onbegrepen, moesten zij veel uithouden, maar doordat zij zich met Christus verbonden voelden, konden zij hun grootse innerlijke opgaven volbrengen. Veel aspecten van de mens, die aangeraakt zijn door het 'heilige', worden in deze verhalen en legenden getoond. Overal wordt de aardse beperking aangegaan, waardoor het specifieke van de persoonlijkheid zich kan ontplooiën. Allen komen in de crisis en verwachten toch het 'heil'. Toch moet de ziel ondanks alles een vrije verhouding tot de geest ontwikkelen. Daarom is het nodig, dat wij onszelf leren kennen – onze menselijke constitutie doorgronden. Over het kwaad, dat vele gezichten heeft om ons te kunnen beproeven, wordt verteld. Er wordt een licht geworpen op de religieuze processen, het hogere leven en ziekte en gezondheid in samenhang met de levensopgaven van de betreffende.

Na ieder hoofdstuk wordt er heel plezierig een samenvatting gegeven, waardoor je de thema's geordend kunt volgen. Het is niet een boek dat je snel uitleest; je moet er wat voor doen, maar je wordt dan rijkelijk beloond. Wanneer je de inhouden in je op kunt nemen, stralen zij een wijsheid uit, die een tipje van de sluier kan oplichten van het 'heilige' in het mensenleven. Ieder zoekt zijn eigen weg. Onze levensloop kunnen we voltrekken, doordat we zelf op stap gaan en openstaan voor het 'heil' dat ons uit de hemel tegemoet komt. Zo kunnen we volhardend zijn in onze idealen. We zien mensen die moedig hebben geleefd en zich hebben ingezet voor een christelijke cultuur die niet van buiten af is opgelegd, maar die van binnen uit door eigen levensrealiteit is ontstaan.

De laatste drie hoofdstukken gaan over de bewustwording van Christus. De schrijver laat zien, dat zich in de legenden van het christendom veel heidendom heeft kunnen

verinnerlijken en daardoor is het er zelf rijker uit tevoorschijn gekomen. De legenden nemen een belangrijke plaats in bij de visie, dat in de oude culturen al naar de komst van Christus werd uitgezien en dat in het christendom op deze culturen werd voortgebouwd. De bijbel zelf geeft het meest omvattende beeld van de menswording. De legenden kunnen toch ook iets toevoegen, namelijk dat deze moeilijke wordingsweg menselijke warmte, kleur en leven krijgt.

Siegwart Knijpenga leidt ons op heel eigen wijze, maar goed gefundeerd en systematisch langs het leven en werken van 104 heiligen, met precieze, gedetailleerde waarnemingen van tijd en plaats en beschrijving van de menselijke constitutie. Voor allen die zich, in welke vorm dan ook, met de menselijke levensloop – de biografie – bezighouden is het een fijn boek om te bestuderen. Voor iedereen die van beeldentaal houdt (sprookjes, mythen, legenden enz.) is het een waardevol geschenk om te krijgen. Een boek dat je steeds weer opnieuw inspiratie verlenen kan.

Misschien is het wat gewaagd, maar toch... als we ons bewust met deze inhoud verbinden, dan kunnen wijzelf ook wat meer 'geheiligd' uit deze inspanning tevoorschijn komen. We gaan als het ware meer openstaan voor een christendom van vrijheid en liefde, dat toekomstimpulsen in zich draagt.

Het wezen van Christus begrijpen

De kosmische Christus

Hans-Werner Schroeder,

Uitg. Kamerling 2007

door Hilde Cauwenbergh

(gemeente Antwerpen,

student priesterseminarie Stuttgart)

De uitgangstelling van de auteur is: als het christendom wil overleven, dan is het noodzakelijk dat we het wezen van Christus

opnieuw begrijpen. Daartoe liggen twee wegen open: kennisnemen van de antroposofie en/of deelnemen aan het religieuze leven in de Christengemeenschap.

Hans-Werner

Schroeder put uit

een jarenlange stu-

die van de antroposofie en uit zijn intense

ervaring met de sacramenten. In het vijfde

en zesde hoofdstuk gaat hij dan ook uitgebreid op deze beide gebieden in.

Christologie is tenslotte de kern van het

antroposofisch mens- en wereldbeeld. De

drie grote thema's hieruit zijn: de pre-exis-

tentie, het werken van Christus op aarde en

zijn verder werken in mens, aarde en kos-

mos na het mysterie van Golgotha. Hij

neemt ons mee op een tocht doorheen het

christelijke jaar aan de hand van de epistels

van de verschillende feesttijden en

bespreekt de mensenwijdingsdienst. Als een

ervaren gids wijst hij hierbij op de verschil-

lende met het thema van dit boek verbonden

aspecten.

Maar de hoofdstukken voordien zijn zeker

zo interessant. Het is mooi om te vervolgen

hoe Herr Schroeder allerlei draden voor ons

oppikt: oude godsdiensten, het oude en

nieuwe testament, verschillende esoterische

stromingen zowel vóór als na Golgotha, de

Griekse logosleer en de hedendaagse katho-

lieke en protestantse visies. Elk onderwerp is

rijkelijk voorzien van citaten en verwijzin-

gen. Daardoor is het mogelijk en ook boei-

end om met het thema 'kosmische Christus'

in het blikveld zelf opnieuw te gaan grasdui-

nen in de aangegeven literatuur.

Ik was erg blij dat ik dit boek voor *In bewe-*

ging mocht bespreken. Blij ook dat het in het

Nederlands verschijnt, al heb ik moeite met

de volgens mij ontoereikende vertaling van

